

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

УДК 340.132.6

МЕЛЕХ ЛЮБОМИРА ВОЛОДИМИРІВНА

ЗАКОННІСТЬ У ПРАВОЗАСТОСОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Кельман Михайло Степанович,
кандидат юридичних
наук, доцент

Львів–2009

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Науково-теоретичні основи вивчення законності	13
1.1. Огляд наукових досліджень феномена законності в юридичній науці.....	13
1.2. Методологія та методи дослідження.....	42
Висновки до розділу 1.....	54
РОЗДІЛ 2. Правозастосування як об’єкт юридичного аналізу	57
2.1. Загальна (типова) модель правозастосування.....	57
2.2. Аналіз принципів та вимог законності у правозастосовній діяльності.....	74
Висновки до розділу 2.....	88
РОЗДІЛ 3. Фактори оптимізації дотримання законності у правозастосуванні	90
3.1. Правові та організаційно-управлінські фактори дотримання законності.....	90
3.2. Правова культура суб’єкта правозастосовної діяльності як важливий чинник зміцнення законності. Правовий нігілізм як інваріант української правосвідомості.....	119
3.3. Законність і нетипові ситуації правозастосовного процесу.....	137
Висновки до розділу 3.....	148
ВИСНОВКИ	151
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	157

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Динамічний розвиток України й українського суспільства супроводжується переосмисленням існуючих і розвитком нових ідей та категорій. Особливого значення ці процеси набувають для тих сфер знань, що вивчають політико-правові явища. До них належить і юриспруденція, еволюція якої пов'язується з необхідністю переосмислення багатьох відомих понять, зокрема фундаментальних ідей правознавства, що стосуються праворозуміння, співвідношення права і держави, проблем легітимності й законності.

За останні роки в юристів-теоретиків і практиків сформувалися стійкі уявлення щодо ряду проблем теорії держави та права, що суттєво відрізняються від уявлень попередніх років. Серед них переконаність у соціальній цінності та верховенстві права, неприпустимості порушень законів, обов'язковості права для всіх, зокрема і для держави, тощо. Усі ці ідеї та уявлення так чи інакше пов'язані з теорією законності та визнаються як невід'ємні елементи концепції правової держави.

Законність є важливою умовою існування й розвитку правової держави. Вона необхідна для забезпечення свобод та прав громадян, раціональної діяльності державною апарату, утворення і функціонування громадянського суспільства та реалізації демократії.

Проблемі української законності (порадянського типу) у вітчизняній юридичній науці приділялася значна увага. Теоретики права обґрунтовували основні принципи законності, що є актуальними і нині. Однак ці принципи не були практично втілені.

Суспільний інтерес до проблеми забезпечення законності сьогодні в Україні дещо знизився. Цьому процесу сприяє як загалом низький рівень законності в країні, так і штучне віднесення проблем законності до менш конкретних в умовах економічної кризи. Проблема співвідношення доцільності та законності знову повертається, стає негативним фактором формування нових викликів для

української духовності, ігнорування яких загрожує її існуванню. Тому важливим напрямом державно-правової політики є забезпечення належного рівня законності у країні.

Українському суспільству сьогодні як ніколи необхідна консолідуюча ідея. Такою могла би стати ідея законності, а її практична реалізація, у свою чергу, стабілізуючим фактором розвитку політико-правових, соціально-економічних, культурних та інших суспільних процесів.

Забезпечення законності, як свідчить практика, має комплексний характер. Це передбачає необхідність узгодження зусиль усіх інститутів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських формувань та громадян. Значна роль у вирішенні цих завдань відводиться правозастосовним органам.

Головним суб'єктом застосування права є держава. Тому стан законності в діяльності державних органів є своєрідним індикатором рівня законності й правопорядку в суспільстві. Тобто законність є дійсною, як вважає Н.С. Марченко, лише за нерозривної єдності її зовнішніх ознак – неухильного виконання законів, та внутрішніх – наявності досконалих законів [119, с. 17–18]. Проте, з офіційної статистики довідуємося про надто часті випадки недотримання закону суб'єктами правозастосовної діяльності державних органів у регулюванні суспільних процесів, а рівень правової захищеності особи не відповідає критеріям правової держави.

Порушення законності у сфері застосування права обумовлено різноманітними причинними комплексами, які включають у себе фактори як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Тому проблема забезпечення законності передбачає необхідність, по-перше, врахування широкого кола детермінант, які впливають на ефективність правозастосовної діяльності, і по-друге, вміле використання існуючих науково обґрунтованих засобів, способів, а також розробку нових, які спрямовані на попередження, своєчасне виявлення та припинення порушень законності, виявлення винних і притягнення

їх до відповідальності. Зазначені обставини обумовлюють актуальність та вибір теми дисертації.

Окремі аспекти законності висвітлено у класичній літературі, зокрема:

загальнотеоретичне осмислення законності в класичних філософсько-правових працях (А. Бич, Л. Владіміров, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, М. Коркунов, Л. Колі, В. Случевський, В. Старосольський, І. Файницький, Б. Чичерін, Г. Шершеневич та ін.);

поняття, зміст, завдання, функції, забезпечення, охорона законності (Д. Керімов, І. Самощенко, М. Александров, М. Строгович та ін.);

розробка теорії законності й дослідження проблем правозастосування (В. Авер'янов, О. Андрійко, Ю. Баулін, А. Боннер, С. Братусь, Ю. Булатецький, І. Голосніченко, А. Васильєв, Н. Вопленко, В. Горшенєв, Ф. Григор'єв, Н. Гранат, А. Гранін, А. Закалюк, Є. Додін, І. Дюрягін, Ю. Єрмоєнко, С. Желтобрюхов, В. Казімірчук, М. Козюбра, А. Колодій, В. Колпаков, А. Комзюк, В. Копейчиков, М. Костицький, Є. Ковешніков, А. Крижанівський, В. Кудрявцев, Є. Кубко, В. Лазарєв, О. Лейст, А. Лисюткін, Є. Лукашов, Л. Луць, О. Мурашин, Г. Мальцев, М. Малєїн, А. Міцкевич, І. Невзоров, Н. Недбайло, Н. Орзіх, І. Погрібний, А. Піголкін, В. Погорілко, С. Полєніна, Ю. Петришин, П. Рабінович, В. Ремньов, В. Сальніков, В. Синюков, О. Скаун, В. Сирих, О. Тихомиров, Ю. Тихомиров, В. Туманов, І. Фарбер, Г. Шмельова, А. Чувильов, В. Чхіквадзе, Т. Шамба, А. Екімов, Х. Ярмакі, А. Яковлєв та ін.);

питання застосування права були також предметом дослідження зарубіжних учених (Е. Ерліх, С. Карбоньє, К. Ллевенін, Р. Паунд, О. Холмс, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Н. Луман, Д. Кейрі та ін.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках Комплексної програми профілактики правопорушень на 2006–2008 рр., схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 березня 2006 р. № 116-Р; Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 рр., затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 20

грудня 2006 р. № 1767, а також відповідно до тематики пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергової розробки і впровадження в практичну діяльність ОВС на період 2004–2009 рр. (наказ МВС України № 755 від 5 січня 2004 р.).

Тема дисертації передбачена планами науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт Львівського державного університету внутрішніх справ на 2009 рік.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз законності як соціально-правового і культурного феномена сучасного суспільства, виявлення факторів, які пов'язані із забезпеченням законності у правозастосовному процесі, включаючи нетипові ситуації, що виникають під час вирішення юридичних справ.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

вивчити існуючі в юридичній науці концептуальні підходи дослідження законності, її форми, структурні елементи, сутність і зміст, встановити співвідношення понять законності і правозаконності, уточнити визначення законності і правозаконності, дати дефініцію законності з позиції її семантичного аналізу;

визначити й описати методи, за допомогою яких буде здійснюватися дослідження;

розглянути основні ознаки, які визначають юридичну природу і специфіку застосування права як особливої форми його реалізації з урахуванням нелінійного характеру розвитку суспільних відносин;

розкрити зміст принципів законності як основоположних ідей, які визначають сутність цього складного та багатопланового суспільно-правового і культурного феномена, показати їх системний характер, визначити критерії їх відмінності від вимог законності;

розробити методику комплексного дослідження стану законності у сфері застосування права на основі інтеракціоністського підходу щодо вивчення соціальних детермінант діяльності й поведінки особи;

внести практично значущі рекомендації для вирішення нетипових ситуацій правозастосовного процесу і зміцнення законності у сфері застосування права.

Об'єкт дослідження – законність як складний організаційний і багатофункціональний соціально-правовий і культурний феномен, що має стабілізаційний і прогресивно-еволюційний вплив на розвиток суспільних відносин.

Предмет дослідження – законність у діяльності правозастосовних органів; фактори, які впливають на її стан; шляхи та засоби зміцнення; способи (алгоритми) її забезпечення у нетипових ситуаціях правозастосовного процесу.

Методи дослідження обрані з урахуванням мети та завдань, об'єкта і предмета дослідження. Методологічну основу дисертації складає система філософсько-світоглядних підходів, загальнонаукових, спеціально-наукових та спеціально-юридичних методів, які забезпечують об'єктивний аналіз предмета дослідження.

Філософсько-світоглядною основою дослідження є ідеї законності та справедливості. Використання принципів діалектики дало змогу розглянути в розвитку та взаємозв'язку державно-правові процеси і явища, зокрема, правозастосовну, правотворчу діяльність, реалізацію норм права, стан дотримання законності в цих процесах, встановити ціннісне значення законності для суспільства, визначити взаємозумовленість її з політичною та економічною системами.

Серед загальнонаукових та спеціально-юридичних методів застосовувалися такі:

системний метод – для дослідження особливостей правозастосовної діяльності, явища законності, правових і організаційно-управлінських факторів як системи забезпечення та впливу на законність;

функціональний метод – при дослідженні особливостей здійснення законності з метою виокремлення функцій цього явища, що дозволило визначити їхнє значення для системи правозастосовної діяльності;

історичний метод – для встановлення особливостей сучасної правової системи України, історії її формування, рівня законності в ній, тенденцій, змін, що по-різному впливають на її ефективність. Врахування цієї позиції дало змогу виокремити та прослідкувати зміну в нинішніх умовах явища законності в правозастосовній діяльності;

загальнологічні прийоми – аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання – для виокремлення із системи законності та дослідження таких складових, як принципи, вимоги, гарантії, режими, методи, регулятори, які розглянуто як сфери вияву та реалізації законності;

соціальний метод – для глибшого розуміння соціального змісту правозастосовної діяльності, а також законності як соціально-правового явища;

статистичний метод – для виявлення кількості допущених правозастосовних помилок у деяких судових актах, що дозволило виокремити низку факторів, які впливають на стан законності;

формально-юридичний метод – для встановлення зовнішніх ознак законності та правозастосування, що дозволило сформулювати поняття і дати визначення цим явищам, проаналізувати зміст чинного законодавства та відповідність його законності, а також практику правозастосування деяких державних органів;

порівняльно-правовий метод – для порівняння законності й правопорядку, різних галузей законодавства в межах однієї системи права, норм в межах однієї галузі, що дозволило виявити ефективність правозастосовної діяльності;

метод класифікації – для визначення критеріїв класифікації факторів, що впливають на забезпечення та зміцнення законності.

Крім зазначених, використовувалися також методи документального та термінологічного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших у вітчизняній науці дослідженням методологічних та теоретичних засад забезпечення законності як сучасного етапу розвитку правознавства. У дисертації висунуто й обґрунтовано низку положень, що є новими в концептуальному плані та важливими для юридичної науки.

Уперше:

– узагальнено історичний розвиток наукових ідей та положень про законність у вітчизняній юридичній літературі, доведено, що це поняття широко використовувалось у науковому обігу вже у другій половині XIX століття;

– на основі семантичного аналізу поняття законності, з використанням категорій «сутність», «форма», «зміст», розглянуто категорію законності у вигляді формули: принцип законності – метод законності – режим законності;

– систематизовано основні ознаки застосування права як особливої форми його реалізації, з позиції так званої логічної характеристики правозастосовної діяльності вивчено його стадії, які в сукупності утворюють загальну (типову) модель правозастосування;

– запропоновано новий методологічний підхід щодо виділення принципів законності як основоположних ідей, які визначають сутність і внутрішній зміст цього явища, його соціальну цінність і значимість. В основі цього підходу лежить ідея розмежування принципів і вимог законності не тільки з точки зору їх обсягу і ступеня деталізації можливих варіантів діяльності (поведінки) соціальних суб'єктів, але й спрямованості;

– обґрунтовано необхідність комплексного дослідження індивідуальної правової культури правозастосовника як важливого показника, що характеризує рівень розвитку його правосвідомості й професійної діяльності, на основі поєднання аксіологічного і діяльнісного підходів;

– розроблено низку практичних рекомендацій щодо зміцнення законності й вирішення нетипових ситуацій у сфері застосування права.

Удосконалено:

– систему наукових знань у сфері дослідження динаміки розвитку вчення про законність, що, у свою чергу, залежить від існуючого в суспільстві політичного режиму, соціальної цінності того права, якому воно слугує;

– дефініцію законності, що дозволило на рівні основних ознак у соціальному та правовому аспекті виокремити додаткову аргументацію точки зору щодо законності як загальноцивілізаційного принципу.

Отримали подальший розвиток:

– змістовна характеристика методологічних підходів, умови й межі їх застосування у правових дослідженнях законності та правозастосовної діяльності;

– положення про нагальну необхідність розробки процесуальної форми застосування норм права не лише для судової діяльності, а й для інших видів правозастосування;

– ідеї щодо сучасного стану законності у практичній сфері, визначено перспективи її розвитку, виходячи з тенденцій функціонування окремих компонентів правової системи України.

Практичне значення одержаних результатів. У дисертації сформульовано й обґрунтовано висновки і пропозиції, що сприятимуть подальшому осмисленню і впровадженню заходів, які спрямовані на зміцнення законності, удосконалення чинного законодавства, законотворчої практики і нормотворчої діяльності органів виконавчої влади, розширення уявлення про природу правозастосовної діяльності.

Сформульовані й аргументовані автором теоретичні положення, висновки і пропозиції мають практичну цінність, використані та можуть використовуватися:

– у науково-дослідній сфері – для визначення нових напрямів теоретико-правових досліджень щодо проблематики законності у правозастосовній діяльності:

– у сфері нормотворчості – як концептуальні засади розвитку законодавства, що регулює сферу професійної діяльності суб'єктів правозастосовної діяльності (акт впровадження Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності № 04-19/14-2587 від 8 вересня 2009 р.);

– у навчальному процесі – при підготовці методичних матеріалів та викладанні таких навчальних курсів, як теорія держави та права, філософія права, юридична деонтологія, кримінальний процес, цивільний процес, порівняльне правознавство, методологія правознавства (акт впровадження в навчальний процес ЛьвДУВС від 28 жовтня 2009 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати наукового дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ. Основні положення дисертації оприлюднені на таких наукових та науково-практичних конференціях: науково-практична конференція «Гідність, солідарність, субсидіарність: до громадянського суспільства в Україні» (Львів, 2006); міжнародна наукова конференція «Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення» (Львів, 2006); науково-практична конференція «Актуальні проблеми реформування правової системи України» (Луцьк, 2006); науково-практична конференція «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (Львів, 2006); науково-практична конференція «Дотримання законності при проведенні конституційної реформи як її необхідність та ефективність в Україні» (Львів, 2006); науково-практична конференція «Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участь в інтеграційних процесах» (Луцьк, 2006); науково-практична конференція «Взаємодія правоохоронних органів та державних структур у протидії екологічній небезпеці» (Львів, 2006); науково-практична конференція «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (Львів, 2007); науково-практична конференція «Державотворення та правотворення в Україні» (Львів, 2008); науково-практична конференція

«Взаємодія громадян та правоохоронних органів в контексті формування правової держави: правові, історичні, філософські та психологічні аспекти» (Львів, 2008); науково-практична конференція «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (Львів, 2008); науково-практична конференція «Сучасне державотворення в Україні: проблеми теорії та історії» (Львів, 2008); звітна наукова конференція юридичного факультету ЛьвДУВС «Приватні та публічні аспекти захисту прав громадян» (Львів, 2009); звітна наукова конференція факультету економічної безпеки ЛьвДУВС «Актуальні проблеми підготовки фахівців для підрозділів державної служби боротьби з економічними злочинами» (Львів, 2009); всеукраїнська наукова конференція Інституту релігії та суспільства «Моральні дилеми бізнесу» (Львів, 2009); міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи України» (Луцьк, 2009).

Публікації. Теоретичні положення й висновки дослідження висвітлено в шести наукових статтях, що опубліковані у фахових виданнях.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ

1.1. Огляд наукових досліджень феномена законності в юридичній науці

Нині законність інтерпретується як надзвичайно складний і, водночас, достатньо вивчений феномен права. Його виникнення і становлення історички права пов'язують зі створенням перших держав, адже формування територіально організованого суспільства з публічною владою, наділеною засобами і заходами примусу передбачало необхідність регулювання відносин, встановлення певного порядку. Саме тоді з появою перших регламентних актів, на наш погляд, і зародилося поняття законності, тобто того, що входило в рамки прийняттого та дозволеного.

З розвитком та вдосконаленням механізму державотворення, появою перших загальнообов'язкових документів, приписів та указів, поняття законності набуває додаткового значення, що певною мірою трансформується у поняття закону – постанову державної влади, що має найвищу юридичну силу [89]. Так, ще Платон зазначав, що ідеальна держава – це справедливе, засноване на законах правління кращих. «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має юридичної сили і перебуває під чиеюсь владою, – вважав філософ. – Там же, де закон – володар над правителями, а вони його раби, я вбачаю порятунок для держави» [157, с. 188–189].

В епоху Середньовіччя ідея верховенства права як регулятора суспільних відносин обґрунтовувалася тезою про божественне походження норм закону. Так, Фома Аквінський вважав, що перед законом усі мають бути рівні як «раби божі». Новим етапом розвитку ідей правової держави стали праці мислителів Нового часу – Г. Гроція, Б. Спінози, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є. Так, наприклад, Дж. Локк вважав, що державне правління має ґрунтуватися не лише на законі, а й обмежуватися ним, закон є обов'язковим для всіх. Для

забезпечення панування закону необхідний поділ влад та збалансованість повноважень кожної з її гілок [26, с. 57].

Сьогодні законність є основою нормальної життєдіяльності цивілізованого суспільства, всіх ланок його політичної системи. «Охоплюючи своїми діями важливі сфери людського життя (приватну і публічну), законність вносить в нього відповідну гармонію, забезпечує справедливу диференціацію інтересів людей», – підкреслює О. Ф. Скакун [192, с. 4].

Становлення української державності, що обумовлює системні зміни всіх складових суспільства, передбачає розбудову тих елементів, які з певних причин або ігнорувалися, або спотворювалися. Це положення повною мірою відповідає феномену вітчизняного права. На його стан свого часу негативно впливав характер української ментальності, важливе місце в якій займала емоційно-чуттєва складова. Відсутність у вітчизняній літературі поняття державності, яка, за Гегелем, породжує право і є засобом виконання правових норм у вигляді адміністративної системи, була відчутною.

Право, відтворюючись у свідомості громадян, стримувало і стримує автентичне сприйняття й поширення європейських цінностей на території України. Таке ставлення до права зумовлено тривалим перебуванням у колоніальній залежності від Російської імперії, характерною рисою якої було нігілістичне ставлення до цього феномена. В. А. Валицький зазначав: «Однією з характерних ознак російської дореволюційної думки є заперечення або зневажливе ставлення до права, пов'язане з ідеалізацією общинного колективізму» [22, с. 58].

У вітчизняній юридичній літературі законність завжди розглядалася як складне та багатопланове соціальне явище, що характеризується безліччю різноманітних зв'язків, які впливають на суспільні відносини економічного, політичного, ідеологічного, соціально-культурного, правового та іншого характеру. Саме у цьому виявляється її соціальна значущість і цінність.

Такий характер законності як явища об'єктивно зумовлює необхідність

його дослідження, теоретичного осмислення комплексу проблем, пов'язаних з ним [127, с. 123].

Розглядаючи питання, пов'язані з визначенням поняття «законність» та його ознак, насамперед маємо дослідити термінологію, яка використовується у вітчизняній теорії права. З публікацій про різні аспекти законності досить складно однозначно визначити, хто з учених вперше використав цей термін, оскільки в 90-х рр. XIX ст. він зустрічається у наукових працях багатьох авторів, а у працях вітчизняних учених більш раннього періоду згадок про законність нема. Наприклад, в енциклопедії К. Неволіна, виданій 1838 р., цього терміна нема [141]. У науковий обіг його введено, очевидно, у другій половині XIX століття.

У зв'язку з цим безсумнівний інтерес викликає семантичний аналіз поняття «законність», якому в юридичній літературі приділяється не виправдано мало уваги. Одна з небагатьох спроб проаналізувати логіко-семантичний аспект цього поняття здійснена А. Б. Лисюткіним, який зазначає, що «...в основі терміна «законність» лежить не однокорінний іменник «закон», а порівняльний прикметник – «законний», що вказує на оціночну роль даної категорії» [111, с. 23].

Ця теза має право на існування, однак, на нашу думку, потребує суттєвого уточнення. Насамперед, необхідно відзначити, що в українській мові взагалі нема порівняльних прикметників. Філологи виділяють три лексико-граматичних розряди імен прикметників: а) якісні прикметники, що вказують на ознаку предмета безпосередньо; б) відносні прикметники, що вказують на ознаку предмета не прямо, а опосередковано – через відношення предмета до різних явищ, предметів, обставин, географічних назв тощо; в) присвійні прикметники, що вказують на належність певній особі (особам) [246, с. 335–350].

Термін «законний» – відносний прикметник, від якого справді утворено абстрактний іменник «законність». Такі іменники в українській мові

позначають якість, властивість, стан або певні загальні поняття. Термін «законність» не має на увазі жодного конкретного явища, що самостійно функціонує в правовому просторі. Аналогічно як й інші абстрактні іменники він використовується для опису зовнішньої відносно нього дійсності. Предметним значенням поняття «законність» є оціночна функція, що відображає відповідність правореалізаційної діяльності положенням закону. Іншими словами, законність – це не сама діяльність з реалізації правових приписів, а її найважливіша характеристика (якісна ознака), що визначає юридичну правомірність, законоспроможність правореалізаційної діяльності.

Питання про соціально-юридичну природу та особливості законності в юридичній науці вирішувалося під час тривалих наукових дискусій, присвячених проблемі визначення та характеристики цього поняття. Суттєвий внесок у розгляд проблеми зробила юридична школа Російської імперії, до складу якої входила й значна частина України. Серед учених кінця XIX – початку XX ст., які досліджували проблеми реалізації права, зокрема правозастосування та законності, слід назвати Є. В. Васьковського, О. Б. Кістяківського, С. С. Дністрянського, П. І. Люблінського, Г. Ф. Шершеневича.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених проблемам законності, дискусійними в юридичній науці є зокрема питання, пов'язані зі з'ясуванням змісту та значення цього поняття.

Досліджуючи сутність, зміст законності, прослідковуємо наявність характерної для того часу ідеї про те, що право – це надана і захищена державою можливість (свобода) суб'єкта вибирати вид і міру своєї поведінки. А відтак, правопорушення – обмеження такої можливості. Проте на практиці реалізація такої свободи (правомочності) можлива тільки у випадку, якщо підпорядкована правомочному суб'єкту особа дотримується такого права і здійснює відповідні дії. Очевидно, реалізація свободи одного обмежена належною поведінкою іншого. Взаємне дотримання чужих суб'єктивних прав

шляхом обмеження власних і може слугувати теоретично-історичною передумовою розвитку ідеї законності [127, с. 125].

Для існування законності необхідною є правова основа. Має бути розроблена чітка і стабільна система норм для впровадження законності не лише на теоретичному рівні, а й практично. Стабільність права є найважливішою умовою дотримання законності. Однак слід розмежовувати право і законність. Це – такі явища суспільного життя, які близькі за змістом, але не тотожні. Історія має багато прикладів, коли в державі існує право, навіть достатньо розроблене, а законності нема.

На початку ХХ ст. принцип законності, як керівний принцип діяльності всього державного апарату царської Росії, був законодавчо закріплений в Основних законах Російської імперії (вид. 1906 р.). У ст. 84 було передбачено, що основним принципом правового ладу є принцип закономірності управління, який полягав у тому, що «Империя Российская управляется на твёрдых основаниях законов, изданных в установленном порядке» [217].

У працях учених-юристів кінця ХІХ – початку ХХ ст. питання законності розглядалося у контексті ширшої проблеми – утворення і функціонування правової держави. Законність як явище суспільного життя є тим показником, який характеризує стан взаємовідносин людини і держави.

На той час характерною була думка, що ідея (дух) законності має завжди спрямовуватися «зверху», тобто від вищих органів державної влади і її посадових осіб. Саме поведінка посадових осіб є прикладом для всіх громадян. На наш погляд, такий підхід односторонній, адже основане на цих засадах суспільство не є громадянським, оскільки захист прав та інтересів людини в ньому не вважається пріоритетним.

У радянській юридичній науці було розроблено понад два десятки підходів до розуміння поняття законності як юридичного явища. Його розглядали як соціальний феномен і елемент надбудови; політичне і правове явище; атрибут володарювання й антипод зловживання; режим, принцип функціонування

діяльності державних та інших органів; метод державного управління суспільством і ядро дисципліни; принцип політичної системи; якість і результат нормотворчої діяльності, передумова правопорядку [131, с. 87–91].

До речі, дореволюційній юридичній літературі поняття законності трактувалося у вузькому значенні – як принцип діяльності державних органів і як особливе правове відчуття, притаманне людині. Натомість відчуття законності, проблема формування потреби і звички дотримуватися закону в юридичній науці ХХ ст., особливо у 60–80-ті рр., розглядались як один з елементів правосвідомості. У межах проблем правосвідомості й досліджувався феномен «відчуття законності» як правового відчуття, зокрема у працях В. А. Потопейка, І. Д. Покровського, В. А. Сапуна, І. Е. Фарбера та ін.

В історичній еволюції ідеї законності існує дві його основні теоретичні моделі (типи розуміння): епатична (включаючи тоталітарну) і ліберальна.

Епатична модель законності допускає ототожнення права та закону, відкидається не тільки природне право, а й, як правило, загалом будь-яке розуміння права та позитивного законодавства. Головною вимогою законності визнається виконання під загрозою державного примусу юридично закріплених обов'язків перед державою, а не забезпечення індивідуальних прав.

В основу ліберальної моделі законності покладено концепцію абсолютної цінності природних невідчужених прав і свобод людини і громадянина. За цією моделлю, держава створюється, перш за все, для того, щоб захистити і гарантувати (за допомогою механізму законності) особисті права людини.

Виходячи із співвідношення особи, суспільства і держави, епатична модель законності може бути позначена як системоцентристська, а ліберальна – як персоноцентристська.

Аналіз різноманітних визначень, що існують в науковій літературі, дозволяє систематизувати погляди та підходи різних авторів та здійснити більш глибокий аналіз поняття законності й доповнити епатичну і ліберальну моделі двома концептуальними положеннями.

Відповідно до першого законність розглядається як об'єктивна соціальна потреба, що, будучи пізнаною (усвідомленою), має своє конкретне ідеологічне відображення у правовому принципі, вимозі, адресованій всім учасникам суспільних відносин, що орієнтують їх на необхідність чіткого і неухильного дотримання положень правових приписів [182]. При цьому законність розглядається, насамперед, як загальноправовий принцип, що визначає засади функціонування сучасної демократичної держави, усієї правової системи, забезпечення і захисту прав особистості й підтримання правопорядку в країні [93, с. 6–7]. І хоча в Конституції України, на відміну від Конституцій колишнього СРСР, цей принцип прямо не сформульований, проте поняття законності згадується в низці її статей. Так, відповідно до положень ст. 19 Конституції України, органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи, громадяни та їх об'єднання зобов'язані дотримуватися законів. Згідно зі ст. 8 Конституції України, на всій території держави діє принцип верховенства права. В інших статтях Конституції питання законності також отримали своє конкретне втілення.

Універсальний, загальноправовий характер принципу законності виявляється, насамперед, у тому, що реалізація всіх інших закріплених у праві принципів, у тому числі й конституційних, неможлива без суворого дотримання, виконання відповідних норм права. Поза законністю, таким чином, не діє жоден принцип, сформульований у нормативних актах (рівність громадян перед законом, недоторканність особи, взаємна відповідальність держави й особи тощо).

Водночас у науковій літературі законність зазвичай розглядається не тільки як загальноправовий, а й як галузевий принцип права. І хоч дехто з науковців заперечує можливість трактування законності саме як галузевого принципу, стверджуючи, що при цьому законність втрачає свій універсальний характер [49], таке застереження аж ніяк не можна визнати обґрунтованим. Очевидно, без існування принципу законності, наприклад, у кримінальній,

кримінально-процесуальній, адміністративній та іншій діяльності не можна вважати законність загальноправовим принципом. Адже у конкретних галузях права принцип законності набуває відповідної специфіки. Так, наприклад, відповідно до положень ст. 7 Кодексу України про адміністративні правопорушення ніхто не може бути підданий заходу впливу у зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше як на підставі і в порядку, встановлених законом. У цій же статті встановлено, що провадження у справах про адміністративні правопорушення здійснюється на основі суворого додержання законності. Реалізація цього принципу забезпечується шляхом відомчого контролю та прокурорського нагляду, наявністю права на оскарження та іншими встановленими законом способами. У кримінальному праві ідея законності отримала своє закріплення у ч. 3 ст. 3 Кримінального кодексу України, відповідно до положень якої злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом.

У процесуальних галузях права принцип законності має ще складніший характер.

В юридичній літературі законність часто розглядається як метод державного управління суспільством. Зміст цього методу трактується ученими по-різному. На думку декого з них, сутність цього методу полягає в організації суспільних відносин за допомогою прийняття і неухильного дотримання законів та інших правових актів [93, с. 4]. Таке розуміння законності є дискусійним. По-перше, запропонований авторами підхід призводить до ототожнення законності з певною діяльністю, зокрема – з правовою загалом. По-друге, у рамках цього підходу зміст законності значно розширюється, оскільки охоплює і правотворчий, і правореалізаційний процеси, що обумовлює необхідність розглядати чинне законодавство як невід'ємний елемент законності. До речі, ще дехто з учених дотримується таких позицій [216, с. 10].

Законність набуває різного змісту в певні історичні періоди залежно від конкретних соціальних умов. У зв'язку з цим особливий інтерес становить аналіз структурних елементів, що визначають зміст законності. Традиційно в юридичній літературі виділяють три аспекти (елементи) сутності цього складного соціального явища: предметний, суб'єктний, нормативний, а в кожному з них, крім того, ідеальну і реальну складові. Так, предметний аспект змісту законності становлять ті об'єкти (явища, процеси), що відповідають критерію юридичної правомірності. Насамперед, це діяльність і поведінка учасників суспільних відносин. Через них цієї властивості набувають інші явища, наприклад, правові акти як нормативного, так і індивідуального характеру, управлінські рішення, документи тощо.

Суб'єктивний аспект змісту законності характеризує склад суб'єктів, які зобов'язані дотримуватися, і тих, що дійсно дотримуються правових приписів, а також тих, що мають право і реальну можливість вимагати такого дотримання від інших. Переважна більшість учених вважає, що суб'єктами законності є всі суб'єкти права. Принцип законності є загальним і не містить будь-яких винятків. Законність єдина і однаково обов'язкова для всіх – і для органів влади, і для громадян. І хоча деякі автори висловлюються про необхідність звуження суб'єктного аспекту змісту законності, головним чином за рахунок виключення з числа її суб'єктів громадян й інших осіб (іноземних громадян, осіб без громадянства) [208], проте ці пропозиції не були підтримані науковцями. Таке звуження навряд чи виправдане, оскільки, по-перше, мимоволі виникає ілюзія необов'язковості дотримання норм права громадянами; по-друге, постає необхідність теоретичної розробки нового терміна для позначення дотримання правових норм громадянами й іншими особами.

В юридичній науці дискусійним також є питання, пов'язане з визначенням нормативного аспекту змісту законності. Це, насамперед, пов'язане з визначенням обсягу правових норм, що мають неухильно дотримуватися. У

традиційному розумінні законність передбачає суворе дотримання й виконання всіх правових норм, установлених або санкціонованих державою, у тому числі норм, що містяться у підзаконних актах органів державного управління.

Проблема співвідношення закону і підзаконних актів справді існує. Твердження, що у правовій державі саме закон повинен розглядатися як первинний базовий регулятор суспільних відносин, заперечень не викликає. Пріоритет закону в процесі правового регулювання різних соціальних відносин над підзаконними актами органів управління – основа правової державності. Але головна ідея правової держави полягає не в тому, щоб розмежувати, протиставити вимоги законів і підзаконних нормативних правових актів. Підзаконна нормотворчість має право на існування і державну підтримку. У багатьох випадках підзаконні акти об'єктивно необхідні. До того ж слід враховувати той факт, що «...підзаконні акти завжди ближче до безпосередньої соціальної практики, тонше її відчують, локалізуючись у сфері професійної (відомчої), регіональної чи іншої специфічної діяльності, мають оперативніший характер, ніж закони» [55, с. 129].

Тому реальна проблема в умовах формування правової держави полягає в тому, щоб певним чином упорядкувати й систематизувати підзаконну нормотворчість, забезпечити відповідність прийнятих підзаконних актів положенням чинного закону. Для цього мають бути чітко визначені вимоги, які висуваються до підзаконних актів, яких необхідно неухильно дотримуватися в процесі правотворчості. Загалом суть зазначених вимог полягає в тому, що підзаконні акти повинні: а) видаватися суворо в межах повноважень відповідного органу, установлених законом; б) за своєю формою відповідати тим видам, що визначені в законі для певного органу або виду діяльності; в) прийматися для вирішення тільки тих питань, що визначені в законі. Крім того, у випадку внесення будь-яких змін до закону положення підзаконних нормативних актів повинні бути вчасно приведені у відповідність з вимогами закону.

Суворе дотримання зазначених вимог у процесі підзаконної нормотворчості дозволить усунути суперечності між законом і підзаконними актами, забезпечить їхній взаємозв'язок і взаємодію в процесі правового регулювання суспільних відносин. Згодом на цій основі має бути забезпечена загальнообов'язковість будь-якої норми права для всіх учасників певного типу правовідносин незалежно від форми її вираження. Таким чином, ідеальна модель законності передбачає, що всі суб'єкти права повинні суворо і неухильно дотримуватися положень усіх правових розпоряджень, що регламентують їхню діяльність.

Визначення структурних елементів, що становлять зміст законності, дає можливість оцінити її стан у різних сферах її прояву, а саме:

за ступенем реалізації визначених норм, правових інститутів і галузей права – у сфері адміністративних, цивільно-правових, кримінальних, трудових та інших правовідносинах;

за видами суб'єктів права – в діяльності держави загалом, державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, фізичних осіб;

за сферами громадського життя – у сфері економіки, політики тощо;

за місцем і часом діяльності різних соціальних суб'єктів – у конкретному регіоні або в конкретний історичний період.

Можливе також виділення сфер прояву законності, заснованих на сукупності цих критеріїв.

У зв'язку з цим важливе практичне значення має визначення чітких критеріїв, що дозволяють оцінити фактичний стан законності в різних сферах її прояву. Як правило, в юридичній літературі такі критерії розглядаються як певні кількісні показники, що можуть бути зведені в три основні групи, які характеризують відповідно рівень, структуру і динаміку порушень законності. При цьому рівень порушень законності в тій чи іншій сфері її прояву визначається як співвідношення загальної кількості допущених порушень

законності до загальної чисельності суб'єктів права, що діють у сфері, яка аналізується. Структуру порушень законності характеризують такі показники, як співвідношення злочинів і проступків, ступінь їхньої важкості, характеристика особи, яка вчинила правопорушення, залежно від віку, соціального становища тощо. Динаміку порушень законності визначають зміни рівня і структури порушень законності в тій чи іншій сфері, в регіоні за певні періоди часу [161].

Однак подібна оцінка законності має суто формальний, односторонній характер [12, с. 54], оскільки в цьому випадку не враховується зміст правових розпоряджень, що підлягають неухильній реалізації. Методологічною основою такої оцінки є нормативна концепція розуміння права. Ідея «законності» у даному випадку характеризує лише «одну з іманентних властивостей будь-якого права, його загальнообов'язковість – категоричність, обов'язковість найсуворішого, неухильного дотримання, практичної реалізації чинних юридичних норм, причому неважливо яких, у тому числі і найбільш реакційних» [3, с. 128].

Юридична наука революційного періоду розробила чіткі теоретичні критерії, за якими правовий акт (як нормативний, так і акт застосування норм) може бути визнаний неправовим. Відтак, це мало важливе значення і для забезпечення законності при здійсненні правосуддя, адже неправовий (незаконний) акт не підлягає застосуванню взагалі. З цього приводу Є. В. Васьковський зазначає: «Якщо адміністративна влада видає розпорядження, яке виходить за межі її компетенції або якщо законодавець висловлює свою юридичну думку поза порядком, встановленим для видання законів, то такі акти не мають обов'язкової сили для громадян» [27, с. 45].

Дотримання порядку прийняття акта та компетенція органів держави (владних повноважень) – дві обов'язкові умови законності державного акта, який ухвалюється.

Дотримання процесуальних вимог – формальний критерій законності правового акта, але, на думку Є. В. Васьковського, цього не достатньо для того, щоб такий акт можна було вважати законним. Для цього необхідно проаналізувати і його змістовну частину. Зокрема, науковець вважає, що рішенням, яке не суперечить закону, є таке рішення, що не суперечить: 1) буквальному змісту закону; 2) внутрішньому розумінню його мети; 3) загальному змісту закону [27].

Досить цікавою у цьому аспекті є точка зору В. М. Хвостова. Він вважав, що закон як найбільш удосконалена форма права, як основа всього державного життя має бути забезпечений найкращими за даних умов місця і часу гарантіями, які відповідають наявності усіх необхідних якостей закону, а саме: 1) специфічній формі, притаманній всім іншим актам державної влади; 2) авторитету в населення; 3) обдуманості і «зрілості» його вироблення як із внутрішньої, так із зовнішньої сторони [222].

Усі гарантії «зрілості» закону, на думку І. Палієнка, спрямовані не для того, щоб найточніше встановити бажання народу, суспільства, а для того, щоб з'ясувати сутність певних соціальних явищ і визначити норму, яка їх регулює [153].

Суть позиції І. В. Михайлівського, що стосується природи законності, зводяться до двох тез: по-перше, законність – керівна засада всього державного життя; по-друге, існує для всіх суб'єктів права загальнообов'язковість правової норми. Власне, цим юридична норма відрізняється від акту свавілля. Законність у державі буде суворо дотримуватися за умов, якщо: 1) закони ухвалюються тільки на майбутній час; 2) законодавець не може виконувати функцій судді [132].

Зроблені Є. В. Васьковським і І. В. Михайловським теоретичні обґрунтування становлять значну наукову цінність. У своїх працях вони акцентували, насамперед, на законності змістовної частини правового акта, а також на важливості формальних вимог законності (прийняття правового

рішення компетентним на це органом влади із суворим і неухильним дотриманням процедури його реалізації). Як зазначає І. В. Михайловський, законність – це не лише наявність факту існування нормативно-правового акту, що регулює відповідні відносини, а те, як за його допомогою ці відносини здійснюються і які результати досягаються внаслідок його застосування. Науковець підкреслює: «Закони повинні бути виконані за точним і буквральним їх змістом без будь-яких змін» [132, с. 55, 57]. На його думку, юридична норма однаково обов'язкова для всіх членів суспільства, у тому числі й для представників органів того зовнішнього авторитету, який її санкціонував. Цієї ж думки дотримується Є. Н. Трубецької, який зазначив: «Закон забезпечує панування у праві суворого і одноманітного порядку» [217, с. 108].

Однак на підставі семантичного аналізу поняття законності можна твердити, що законодавство не може розглядатися як структурний елемент законності, незважаючи на те, що ці соціальні явища перебувають у взаємозв'язку і взаємодії. Без законодавства, звичайно ж, законність не може існувати, оскільки тільки зіставляючи діяльність соціальних суб'єктів з вимогами правових норм, можна встановити чи існує законність чи ні. Але норми права і нормативно-правові акти, які їх закріплюють, повинні розглядатися лише як юридична передумова законності. Необхідно також враховувати, що вимоги закону і вимоги законності відрізняються за своєю спрямованістю. «Якщо перші, – зазначає Т. М. Шамба, – переважно відповідають на запитання, чого потрібно дотримуватися, то другі – як дотримуватися» [229, с. 58]. До того ж включення законодавства у зміст законності, як справедливо зауважує дехто з науковців, неминуче породжує ілюзію того, що зміцнення законності може бути досягнуто тільки шляхом його вдосконалення [146].

У рамках викладеного підходу фактично відбувається ототожнення законності з іншим соціальним феноменом – правовим регулюванням суспільних відносин, що також розглядається як створення державою правових

норм і забезпечення їхньої реалізації [9]. У зв'язку з цим послідовнішою слід вважати позицію за якою законність як метод державного управління суспільством слугує засобом забезпечення реальності правового регулювання державою [180, с. 22]. У цьому сенсі законність виступає як сукупність використовуваних державою способів, прийомів, засобів, за допомогою яких діяльність різних соціальних суб'єктів здійснюється відповідно до законів, спрямовується на їх виконання, причому у встановлених законом формах [7, с. 368].

Узагальнюючи погляди вчених, зазначимо, що юридична норма має двосторонній характер, тобто є обов'язковою як для держави, так і для громадян. Однак науковці неодноразово висловлювалися за звуження нормативної сторони законності. Суть таких пропозицій зводиться до того, щоб розуміти законність як необхідність неухильної реалізації тільки законів [198]. Як стверджують прихильники цієї концепції, процес формування правової держави вимагає відмовитися від уявлень про законодавство як сукупність законів і нормативних правових актів вищої виконавчої влади [156, с. 16], оскільки невиправдано широке розуміння і трактування поняття «законодавство» фактично нівелює роль закону в системі нормативних правових актів [208], а тому не сприяє зміцненню законності й правопорядку.

Принцип законності визначений у Конституції України, передусім, у загальних засадах конституційного ладу. Зокрема, ч. 2 ст. 6 Конституції встановлено, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Згідно з ч. 2 ст. 19 Конституції органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Наведені конституційні положення, дають підстави стверджувати, що традиційне розуміння принципу законності як вимоги до органів держави та їх

посадових осіб або ж до будь-яких суб'єктів загалом дотримуватися норм законів є досить вузьким [40]. В основу цього принципу покладено необхідність мати закон як юридичну форму нормативного змісту в діяльності державних органів. Цю необхідність так або інакше пов'язують із принципом законності, коли зазначають, що повнота законодавчого врегулювання суспільних відносин є базою для послідовного здійснення принципу законності. Якщо важливі елементи поведінки не врегульовані нормами права або ці норми не впорядковані, розрізнені, неминуче створюються умови для прийняття випадкових, необґрунтованих рішень, для розсуду, від якого один крок до сваволі [149, с. 17–20]. При цьому «випадкові рішення» і «розсуд» – це також вияви сваволі. Залишається без відповіді запитання: чому «повнота законодавчого врегулювання суспільних відносин» не є однією із складових принципу законності, який інший принцип вона виражає? [233, с. 3–7].

Якщо перший підхід до визначення законності зміщує акцент на сферу ідеології, то в рамках другого підходу науковці прагнуть підкреслити практичний аспект законності. У зв'язку з цим законність часто ними визначається як суворе і неухильне дотримання, виконання, застосування законів і заснованих на них підзаконних нормативних і правозастосовних актів державою, державними і недержавними органами й організаціями, у тому числі органами місцевого самоврядування, посадовими особами і громадянами [161].

Безумовно, запропоноване прихильниками такого підходу визначення законності має низку позитивних аспектів. У ньому відображено, по-перше, спрямованість на підвищення ролі права і закону в житті суспільства; по-друге, необхідність неухильного дотримання правових приписів усіма учасниками суспільних відносин; по-третє, закріплення взаємозв'язку законності й правильного здійснення (реалізації) права. Але за такого підходу фактично відбувається ототожнення законності із власне діяльністю з реалізації законів та інших правових приписів, законність ніби поглинається іншим явищем –

реалізацією права [182]. Закономірно виникає запитання: наскільки виправдане і правомірне таке ототожнення?

Науковці, прагнучи підкреслити реальність законності, визначають її як стійкий суспільний (або правовий) режим, що характеризується загальним, суворим виконанням правових норм [184]. Тут головна увага приділяється кінцевому результату, коли відповідність закону стає спільною властивістю всіх (чи більшості) дій, що, у свою чергу, обумовлює утворення відповідного режиму громадського життя. Законність як режим характеризує стан юридичної правомірності суспільних відносин, їхню відповідність положенням чинного законодавства [42].

Дехто з учених вважає, що визначення поняття «законності» через категорію «режим» фактично зумовлює його ототожнення з таким явищем громадського життя, як правопорядок [7]. Вважаємо таку точку зору помилковою. Законність і правопорядок – явища нерозривно пов'язані, але не тотожні. Правопорядок у юридичній літературі розглядається як результат реалізації, здійснення права. Як і режим законності, він характеризує певний стан суспільних відносин. Але якщо режим законності відображає стан їхньої юридичної правомірності, то правопорядок – погодженість, упорядкованість, організованість, засновані на праві і законності. У зв'язку з цим законність може розглядатися як єдина ланка між законодавством і правопорядком [229], як найважливіша передумова правопорядку.

Аналіз розглянутих визначень не свідчить про відсутність єдиного методологічного підходу до розгляду законності, а лише підкреслює багатоплановість цього соціального явища. Очевидно, всі розглянуті дефініції відображають реальні, але водночас різні аспекти законності. У цьому зв'язку правильною видається позиція учених, які вважають, що, формулюючи поняття законності, не можна протиставляти такі категорії, як «принцип законності», «діяльність з дотримання законів», «метод законності», «режим законності»

[228, с. 23], так само як і неможливо виробити комплексне визначення законності шляхом механічного об'єднання різнопланових дефініцій [182].

В усіх визначеннях незалежно від того, чи розглядається законність як принцип, спосіб, метод або режим, йдеться про відповідність різних правових явищ і процесів, що існують і відбуваються в суспільстві, положенням чинних правових розпоряджень. Саме ця відповідність і є глибинною властивістю законності, її сутністю. Водночас явища і процеси правового характеру нерозривно пов'язані з діяльністю соціальних суб'єктів і, як правило, являють собою результат цієї діяльності. Як властивість діяльності, законність набуває в ній різного вираження. Насамперед, вона виявляється як властивість не тільки реальної, але і прогнозованої діяльності. Перш ніж вчинити усвідомлені дії правового характеру, суб'єкт зіставляє їх із правовими вимогами і приписами, створює правову модель поведінки, в якій законність виступає принципом діяльності. Керуючись принципом законності, держава, зрештою, домагається суворої і неухильної реалізації чинних правових норм, використовуючи при цьому арсенал різних способів і засобів, у тому числі державний примус. Унаслідок цього законність виявляється вже не тільки як принцип, а й як метод діяльності, причому не тільки державних органів і їхніх посадових осіб, а й інших учасників суспільних відносин. Зі збільшенням кількості соціальних суб'єктів, для яких законність стає принципом і методом діяльності, виникає режим соціального життя, суттю якого є відповідність діяльності різних учасників суспільних відносин і її результатів положенням правових приписів.

Таким чином, розгортання категорії законності відбувається за такою формулою: принцип законності – метод законності – режим законності. Справжня цінність законності для суспільства стає очевидною тільки тоді, коли вона набуває своєї завершеної форми у вигляді режиму соціально-правового життя.

Наприкінці XIX – напочатку XX ст. було визначено один з головних напрямів вивчення проблеми законності – дослідження й узагальнення причин,

які впливають на стан законності та правопорядку в суспільстві. Причому, на відміну від радянських учених, дореволюційні правознавці більшість причин, які впливали на порушення законності, вбачали в існуючому дисбалансі між правами і свободами особи і правами та інтересами держави, а також у домінуванні держави над суспільством. З цього приводу І. В. Михайловський слушно зауважив, що якщо порушення законів громадянами є великим злом, то воно досягає найвищого ступеня тоді, коли порушення здійснюються владою, тобто тим авторитетом, який санкціонував закони, і відповідно, зобов'язаний охороняти їх. Немає небезпечнішого шляху, ніж той, на який стає влада, порушуючи закони: вона губить свій етичний авторитет і починає спиратися на найненадійніший базис – силу. Така поведінка влади впливає на всі норми суспільного життя: втрачається дорогоцінне і нічим незамінне відчуття законності, настає панування випадковості, всюдозволеності і загального дикунства [132].

Тому однією з актуальних є проблема взаємозв'язку та взаємозалежності між дотриманням державою прав і свобод людини й рівнем законності та правопорядку в суспільстві, без детального аналізу якої не може йтися про ідею правової держави як цілком дослідженої та науково сформованої концепції.

Серед дореволюційних учених-юристів, які досліджували проблеми законності у правовій державі, найбільш вагомий внесок зробили Є. В. Васьковський, Н. М. Коркунов, І. В. Михайловський, Т. Ф. Шершеневич.

Важливою особливістю дореволюційної юридичної літератури, присвяченій зазначеній проблематиці, була критика свавілля, яка допускалася державою стосовно підданих. На думку І. В. Михайловського, актом свавілля слід визнавати таку «норму», яка особлива лише для підданих, а не для влади: органи влади можуть їй і не підпорядковуватися, тобто те, що є законом для підданих не є законом для влади [132].

На думку Н. М. Коркунова, суть питання законності полягає в тому, щоб з'ясувати «... на якій підставі і у зв'язку з чим державна влада обмежує себе у

своїй власній діяльності заради обмеження прав, у створенні яких вона ж сама, як законодавець, є головним фактором?» [87, с. 119]. Даючи відповідь на це питання, учений наголошував, що існують підстави, у зв'язку з якими державна влада не порушує своєю діяльністю найважливіших прав громадян, зокрема:

1) державна влада обмежує себе правом, тим самим посилюючи в суспільстві відчуття законності, яка є головним підґрунтям її сили;

2) встановлюючи обов'язковість юридичних норм як для окремих громадян, так і для своїх органів, державна влада забезпечує (організує) правильну діяльність і тим самим економить свої сили [87].

Безумовно, головним підґрунтям будь-якої державної влади є розвинене відчуття законності. Для того, щоб у суспільстві воно панувало, необхідно, перш за все, щоб закон суворо виконувався державними органами влади [234, с. 27]. Н. М. Коркунов стверджував, що відчуття законності, тісно поєднане і навіть зумовлене відчуттям права. Людина схильна поважати права тільки того, хто поважає її права. Тому, коли державна влада не поважає недоторканність прав громадян, це призводить до зниження відчуття законності, послаблення толерантності й поваги до державної влади. У тих державах, де юридичний порядок не забезпечений відповідними гарантіями, відчуття законності у громадян розвинуто слабо [87, с. 25].

Розглядаючи законність як принцип діяльності державних органів, дореволюційні вчені також порушували питання гарантій її дотримання, проте не оперували таким чітким понятійним апаратом у межах проблеми законності. У літературі цього періоду не було такої дефініції, як юридичні гарантії законності.

Адольф Меркель дотримувався думки, що у кожній державі необхідно встановити відповідні гарантії для того, щоб унеможливити порушення існуючих прав громадян. В усіх розвинених державах існує низка гарантій, які забезпечують законність дій не тільки окремих органів влади, але й уряду загалом [129]. Серед них першочергове значення мають конституційні гарантії.

У Малому енциклопедичному словнику Блокгауза і Ефрона зазначено, що контроль судової влади над законністю дій уряду належить до конституційних гарантій законності [116]. На думку І. В. Михайловського, важливою юридичною гарантією законності у правовій державі є наявність системи розподілу влади, яка включає в себе механізм стримувань і противаг [132, с. 60]. Окрім того, на його думку, наявність органів адміністративної юстиції є однією з юридичних гарантій законності діяльності органів виконавчої влади.

Точка зору І. В. Михайловського збігається з поглядами Р. Їєрінга, який вважав, що найважливішими гарантіями самообмеження урядової влади є розподіл влади та правове відчуття законності [72].

На думку Ф. В. Таранавського, юридичні гарантії правопорядку полягають у тому, що кожен, чиє суб'єктивне право порушене, може звернутися до суду й отримати відповідний захист та вирішення справи [204].

Проблема законності, як вважали дореволюційні учені, була багатогранною і перебувала на межі юриспруденції і психології. Зазначалося, що неправомірний проступок складається з двох елементів: об'єктивного (зовнішнього факту порушення чужого права) і суб'єктивного (внутрішнього морального стану особи, яка вчинила неправомірний проступок) [234, с. 33].

Загальність проблеми законності полягає також у тому, що вона є на межі юриспруденції і політики. Вид і функції законності залежать від прийомів і способів здійснення державної влади.

Є. В. Васьковський зазначав, що суд зобов'язаний застосовувати закон чітко дотримуючись його змісту. Він не може тлумачити його інакше, всупереч змісту, якого він (закон) не має, навіть якщо закон насправді не досягав тієї мети, яку мав на увазі законодавець [27, с. 85].

Однією з важливих особливостей розвитку проблем законності кінця XIX – початку XX ст. було теоретичне і практичне вирішення питань колізії законності й доцільності. У радянській юридичній літературі точилися

суперечки з приводу того, яким повинно бути рішення правозастосовника – доцільним чи законним [181].

З часу видання Судових уставів 1864 р. судова практика в Росії офіційно набула значення самостійного джерела права [222, с. 135]. Уперше був введений судовий припис, згідно з яким суд не зупиняв рішення через неповноту чи суперечність чинних законів, а вирішував непередбачені законом випадки на підставі загальних принципів законодавства. Таким чином, доцільність судового рішення у випадках прогалин у законодавстві визначалася власною правосвідомістю суддів. Є. Н. Трубецькой зазначав: «Поки здійснюються дородові потуги законодавства, які передують появі закону, життя не чекає і висуває все нові й нові вимоги. Тому часто доводиться зіштовхуватися з казусами, які не можуть бути вирішені на підставі чинного права, але які вимагають невідкладного вирішення» [217, с. 131].

Надаючи правозастосовникам свободу тлумачення, сучасні законодавці створюють простір для можливого порушення рівності й однастайності у правосудді. З цією метою в сучасних цивілізованих державах запроваджені касаційні суди, які слідкують за однастайністю тлумачення і законністю застосування закону іншими судами держави [235].

На нашу думку, протиставлення законності й доцільності є недопустимим. Не можна недотримуватися положень закону, керуючись міркуваннями життєвої доцільності (місцевої, індивідуальної та ін.), тому що такі міркування враховуються в законі. Правові закони мають вищу суспільну доцільність. Доцільність закону означає необхідність вибору суворо в рамках закону найоптимальніших (таких, що відповідають цілям і завданням суспільства) варіантів здійснення правотворчої діяльності й діяльності з реалізації права. Наприклад, при визначенні кримінального покарання суддя, керуючись законом, призначає той вид покарання, який є найдоцільнішим у конкретному випадку, з урахуванням тяжкості злочину, особи злочинця.

Необхідність точного і неухильного виконання правових розпоряджень незалежно від суб'єктивного ставлення до них окремих осіб обумовлена презумпцією доцільності чинного закону.

Як певну альтернативу суто формальному підходу до розуміння законності останнім часом дехто з науковців розвиває і послідовно обстоює ідею так званої правозаконності, зміст якої полягає в тому, щоб пов'язати законність з необхідністю дотримання і виконання не будь-яких, а лише правових законів. Така ідея, безумовно, містить певне раціональне зерно, оскільки не викликає сумнівів той факт, що використання державою для регулювання суспільних відносин «неправових» законів суперечить її правоохоронній функції [55, с. 4–9]. Існування формальної законності можливе навіть в умовах тоталітарних режимів, де у певних сферах державного життя і діяльності за законність видається зведене в закон беззаконня.

Однак у зв'язку з цим виникає питання, вирішення якого має, насамперед, практичне значення: що слід розуміти під «правовим законом», яким вимогам і критеріям він повинен відповідати? Термін «правовий закон» є винятково науковою конструкцією, зміст якої не піддається чіткій формалізації. Існуючі в юридичній науці різні концепції праворозуміння неминуче породжують і різні підходи до визначення цього поняття. Так, прихильники широкого розуміння права, насамперед природно-правової концепції, пропонують розглядати поняття «правовий закон» через призму моральних засад. Серед найважливіших вимог, яким повинен відповідати «правовий закон», вони називають ідеї рівності й волі, гуманізму і справедливості [3; 108, с. 15; 142, с. 10]. Дехто з науковців, які наполягають на тому, що держава повинна визнати «правову цензуру» закону з боку суспільства, пропонує як «правовий закон» розглядати закон легітимний [53; 97, с. 196].

Те, що «право – у всіх його проявах – як нормативна система, рух суспільних відносин, правосуддя повинне бути пронизане моральністю» [218, с. 58], ґрунтовних заперечень не викликає. Ідеї справедливості і «правової

цензури» закону з боку суспільства цілком прийнятні в наукових дослідженнях і на етапі правотворчості. Але постає інше питання: чи є моральні критерії самодостатніми для того, щоб робити висновок про правовий або неправовий характер закону, чи можуть вони розглядатися як стійкі орієнтири для суб'єктів реалізації права?

На наш погляд, такий стан речей є неможливим. Так, ідеї «рівності» і «волі» можуть бути покладені в основу не кожного закону. Як справедливо зазначав В. Н. Кудрявцев, не всі галузі права засновані на рівноправності суб'єктів, наприклад, адміністративне, кримінальне право [70, с. 6]. Воля як здатність людини до активної діяльності у відповідності зі своїми бажаннями ніколи не буває абсолютною, вона завжди конкретна і відносна. Свобода загалом, а в праві зокрема, пов'язана з відповідальністю особистості перед собою, колективом і суспільством [207, с. 3–18].

У зв'язку з цим багато вчених-правознавців ще в період «перебудови» попереджали про те, що реалізація навіть такого демократичного принципу, як «дозволено усе, що не заборонено законом», припускає відому обачність і виваженість. «Його практичне втілення в життя вимагає як мінімум дотримання прийнятих у будь-якому суспільстві правил поведінки, уміння співвідносити свої особисті й суспільні інтереси, правильної оцінки певних життєвих ситуацій, належного ступеня політичної і моральної свідомості» [120, с. 4–5], «необхідного рівня політичної і юридичної культури» [210, с. 26]. В іншому випадку під цим девізом можливі порушення законності, прояви свавілля, суб'єктивізму, сваволі.

До цих застережень у свій час не дослухалися. У результаті свобода особи стала багатьма трактуватися як уседозволеність, а під прикриттям модного гасла стала процвітати зневага до правових та інших соціальних норм поведінки. Індивідуум як вільний творець власної долі не обтяжувався нічим: ні совістю, ні турботою про ближніх, ні тим більше турботою про інтереси держави і суспільства [192].

Навряд чи виправданою є абсолютизація в праві та в ідеї гуманізму, суть якої полягає у визнанні пріоритету основних невід'ємних прав людини. Складний характер суспільних відносин дозволяє виділити чотири різних рівні соціальної взаємодії, учасником яких є людина (особистість): 1) людина – держава (публічна влада); 2) людина – суспільство; 3) людина – соціальна група; 4) людина – людина.

Якщо в ситуації протистояння особистості й держави (публічної влади) можна виходити з презумпції пріоритету прав людини, то в трьох інших випадках все набагато складніше. Наприклад, як діяти в ситуації протистояння людини – людині, людини – соціальній групі, коли права й інтереси однієї особистості суперечать правам та інтересам іншого індивіда, колективу, суспільства загалом? Очевидно, в цих випадках «... у чомусь права особистості можуть і повинні бути обмежені на користь інших людей і суспільства (держави) в цілому. При цьому міра обмеження основних прав особистості на користь інших індивідів різна і залежить від сфери суспільних відносин. Так, наприклад, у сфері охорони суспільного порядку та боротьби зі злочинністю можливі й часом доцільні істотні обмеження природних прав людини, починаючи від обшуку і затримки, і закінчуючи позбавленням волі» [106, с. 42].

Навряд чи може розглядатися як самодостатній критерій оцінки якості уявленого закону принцип справедливості. Найбільше занепокоєння викликає неможливість об'єктивного визначення поняття «справедливість».

Не менші складності в процесі реалізації права виникають і при використанні поняття «легітимність» як критерію оцінки якості закону (якщо, звичайно, мати на увазі не тільки формальний (об'єктивний), а й змістовний (суб'єктивний) аспект проблеми). Сучасне суспільство неоднорідне й охоплює численні групи людей з різними інтересами не тільки в житті, але й у праві. Тому закон, правовий і легальний для одних соціальних груп, через об'єктивні розбіжності інтересів буде неправим і нелегальним для інших. На перший

погляд, ідеальним способом розв'язання зазначеної проблеми було б закріплення в законі певних компромісних рішень, що враховують загальні (абстраговані і концентровані) потреби й інтереси різних соціальних груп. Однак компромісний підхід, незважаючи на всю його привабливість для теорії і практики правотворчості й правозастосування, тільки наближує до вирішення проблеми, але не вирішує її, оскільки компроміс за своєю природою не може задовольнити всіх.

Певні труднощі виникають і на етапі практичної реалізації правових розпоряджень ідеї про необхідність установа «правової цензури» закону з боку суспільства. Насамперед необхідно з'ясувати, хто з учасників суспільних відносин може і повинен виступати в ролі своєрідного «цензора», який визначатиме: є той чи інший закон справедливим і гуманним, а отже, правовим. Якщо суб'єктом такої оцінки буде виступати кожна людина, то це призведе до повного руйнування режиму законності, оскільки в різних людей неоднакове уявлення про рівність, гуманізм і справедливість. Очевидно, до того ж результату призведе і вирішення цього питання громадськими організаціями, оскільки кожна з них представляє тільки певну частину суспільства [8; 187, с. 26–33; 229, с. 3–10].

Таким чином, у суспільстві із суперечливими інтересами однозначна характеристика прийнятого закону як правового чи неправового, якщо останній розглядати лише з огляду на відповідність його моральним критеріям, є неможливою. Закон може бути визнаний правовим лише в тому випадку, якщо він відповідає вимогам не тільки морального характеру, а й соціального та юридичного. Водночас ідеальне уявлення про право не гарантує існування стійкого правопорядку в суспільстві. Ідеї рівності і волі, гуманізму і справедливості мають абстрактний характер, допускаючи при оцінці правових явищ і процесів неоднозначне тлумачення, а тому не можуть розглядатися як дієві регулятори поведінки і діяльності [105, с. 5].

Проте така позиція не означає, що консервативні, реакційні законопроекти і закони не можуть піддаватися критиці. Вона лише підкреслює, що жодне побажання, переконання чи думка не можуть розглядатися як правова норма, оскільки вони не виражені в юридичному акті, прийнятому належним чином [94, с. 3–11]. Офіційно питання про справедливість і легітимність законів і інших нормативних правових актів може бути вирішено тільки компетентними органами держави (насамперед, судовими органами) у законному порядку.

Спроби ж штучного протиставлення позитивного і правового законів, законності і правозаконності на практиці лише дестабілізують суспільну обстановку. По-перше, вони послаблюють регулятивну функцію закону, оскільки фактично встановлюють традицію «подвійного» стандарту на рівні реалізації юридичних приписів; по-друге, створюють певні перешкоди державі та її інститутам у виконанні правоохоронної функції; по-третє, формують нігілістичне ставлення до закону і права.

Визнання розбіжностей між законом як настановою держави і правом як сукупністю ідей рівності, свободи, гуманізму і справедливості не дає підстави суб'єктам права, у тому числі й правозастосовним органам, не дотримуватися закону з посиланням на право. Недотримання позитивного закону не може бути визнано правомірним учинком суб'єкта навіть у тому випадку, коли закон суперечить праву.

Інтереси зміцнення законності й правопорядку вимагають не протиставлення понять «законності» і «правозаконності», а навпаки – їхнього зближення. Своєрідним засобом зближення зазначених понять може і повинна стати Конституція України, яка встановлює чіткі орієнтири і для правотворчих органів, і для суб'єктів реалізації права. Так, у розділі 2 Основного Закону України майже дослівно відтворюються положення Загальної декларації прав людини, що охоплює, по суті, весь комплекс прав і свобод людини, які вважаються природними. У результаті у сфері прав людини спроби перевірки «правового» або «неправового» характеру підзаконних актів, прийнятих на

основі Конституції України та законів, неминуче зводяться до тих, які спираються не на суб'єктивний, а на об'єктивний критерій – конституційні нормативні розпорядження, – завдання перевірки дотримання принципу верховенства Конституції України [71, с. 12].

У науково-понятійний апарат уже міцно ввійшло поняття «конституційна законність». Сама ідея конституційної законності передбачає: 1) правовий характер Конституції; 2) верховенство Конституції в правовій системі країни; 3) пряма дія Конституції на всій території України. Науковці вважають, що поняття «конституційна законність» найбільшою мірою відповідає юридичному праворозумінню, закріпленому в Конституції України [185, с. 26]. З цим можна погодитися, однак це не означає, що необхідно терміново змінювати термінологію. Законності різного рівня не повинно бути, усі терміни (законність, правозаконність, конституційна законність) мають виражати лише один зміст.

Проблема полягає в тому, щоб створювати актуальні, перспективні та справедливі закони і послідовно, наполегливо запроваджувати їх у життя.

На нашу думку, термін «законність» є похідним від терміна «закон» і як комплексне поняття охоплює всі аспекти права – від його ролі в створенні закону до реалізації його норм в юридичній практиці. Законність відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави, права і суспільства. Вимога законності рівною мірою стосується вищих органів державної влади, інших державних органів, які ухвалюють у межах своєї компетенції підзаконні акти (сфера правотворчості), безпосередніх виконавців законів – посадових осіб, а також громадських організацій, комерційних корпорацій, громадян (сфера правореалізації).

Узагальнюючи викладене, маємо підстави вважати, що законність може розглядатися як принцип, метод, режим відповідності правореалізаційної діяльності всіх суб'єктів права положенням Конституції України, законам, які не суперечать їй, підзаконним актам та іншим джерелам права.

Законність – це стан суспільного життя, який характеризується неухильним дотриманням і виконанням законів усіма суб'єктами. Тоді, як закон закріплює загальнообов'язкові правила поведінки, законність забезпечує повне і безперешкодне їх здійснення, тобто є неодмінною умовою реального втілення в життя законів. Отже, дотримання законів забезпечує встановлення законності в суспільстві, а законність, зрештою, їх реалізацію. Принцип законності – один із принципів сучасної концепції правової держави.

Правові закони повинні бути нормативним підґрунтям законності. Доцільно, на наш погляд, характеризувати законність не як самоціль – виконання заради виконання, а розуміти, що її призначення – дотримання законів для забезпечення свободи, справедливості. Законність – явище прогресивне і покликане сприяти суспільному прогресу. В історії було чимало випадків, коли громадяни дотримувалися законів, а законність порушувалася, коли «суворе дотримання» у дійсності означало «суворе порушення» (наприклад, масові репресії за часів культу особи Сталіна в СРСР). У таких випадках закон не відповідав праву, потребам суспільного прогресу. Щоб у державі панувала «правозаконність», чинні закони, насамперед Конституція, повинні адекватно відображати правові принципи, загальнолюдські цінності. У сфері правотворчості це виражається в забезпеченні видання законів, які б відповідали праву, Конституції, а у сфері правозастосування – у забезпеченні діяльності, яка ґрунтується винятково на законних засадах і на кожній стадії якої дії правозастосовників обмежені принципом пріоритету прав та свобод громадян.

1.2. Методологія та методи дослідження

Відомо, що проникнення будь-якої науки в глибини істинної сутності предмета, який вивчається значною мірою пов'язано з рівнем розвитку її методологічної основи. Методологічна осначеність науки, точність методів наукових досліджень, на нашу думку, зможе допомогти відшукати нові шляхи пізнання процесів і явищ, що стосуються законності в нашій державі, а також її виразу в процесі правозастосування, академічного відображення в системі наукових знань.

Колись слушну думку висловив видатний німецький поет Й. В. Гьете з приводу методів пізнання: «Зміст без методу веде до фантазерства, метод без змісту – до пустого мудрування» [37, с. 151]. А філософ Р. Декарт у трактаті з промовистою назвою «Міркування про метод, аби правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках» підкреслив виняткове значення методології, особливо наголосивши на тому, що «... недостатньо лише мати гарний розум, головне – це добре застосовувати його» [43, с. 251].

Методологія будь-якого юридичного дослідження належить до фундаментальних проблем вітчизняної юридичної науки [232, с. 5–6; 207, с. 10–18]. Для дослідження обраної проблематики важливо мати уявлення про методологію та методи наукової творчості, оскільки саме на перших етапах з'ясування змісту законності у правозастосовній діяльності найбільше виникає питань саме методологічного характеру.

Терміном «методологія» (від гр. *methodos* – шлях, спосіб пізнання, дослідження та вчення) – позначено філософське вчення про методи пізнання; у вузькому розумінні – це сукупність принципів, методів, прийомів та процедур дослідження, що застосовуються в тій чи іншій спеціальній галузі знань [196], у широкому значенні – водночас теорія методів пізнання, сукупність теоретичних принципів, логічних прийомів і способів дослідження явищ, система певних

теорій, законів і категорій, які опосередковують загальні властивості і зв'язки об'єктивного буття й наукового пізнання [123].

Методика – сукупність прийомів дослідження, включаючи техніку і різноманітні операції з фактичними матеріалами.

Від чіткого визначення методологічної основи значною мірою залежить досягнення мети і завдань наукового дослідження, адже методологічні аспекти державно-правових досліджень зводяться до пошуку відповідей на загальне питання, без з'ясування якого не можна отримати бажаний результат у конкретному напрямі чи науковій галузі [85].

У науці виділяють філософсько-світоглядні, загальнонаукові, спеціально-юридичні методи дослідження [75]. Методологічною основою нашої дисертації є система цих методів.

Взаємозалежність цих методів та принципів вимагає проведення достатньо ґрунтовного аналізу методології правового регулювання суспільних правовідносин з приводу законності у правозастосовній діяльності. Так, Л. Петрова наголошує на необхідності аналізу методології крізь призму загальних парадигмальних основ філософії права. «Актуальною сьогодні, – зазначає вона, – є потреба в запровадженні й відстоюванні живого філософствування у сфері права. Слабкість філософії позитивізму, а відтак, і юридичного позитивізму полягає в тому, що вони не підходять диференційовано до переживань індивіда, і тому не здатні на нього постійно впливати» [155, с. 7–12].

Розглядаючи генезу поглядів на сутність права загалом та методології права зокрема, Л. Петрова пише: «Вчення про право як витвір людський потребує опори на певну філософську концепцію людини, і якщо справжню, субстанційну сутність людини утворює її мисляча і воляща душа, або дух, то право, мораль, держава, суспільство як частини єдиного людського універсуму можуть бути зрозумілі як особливі видозміни того, що становить справжню субстанцію людини. Така постановка проблеми дає змогу відповісти на

поставлене питання: у який спосіб необхідно осмислити принцип суцього (людського буття) як цілого в усій його повноті, щоб зрозуміти те, що відбувається. Неоволодіння мистецтвом дедуктивного виокремлення із загальних висновків призводить до того, що право як витвір людський «випадає» з універсуму людського як єдиної цілісності, не зумовлюється і не впливає із закономірностей цієї цілісності (самі ці закономірності мають бути пізнані у своїй доцільності), не осмислюється і не впорядковується на підставі цих закономірностей, а відтак, підпадає під вплив неістинного і випадкового. А це вже прямий шлях до сваволі в державно-правовій сфері людського буття, а отже, порушення гармонії цілісності» [155, с. 7].

Отже, філософське підґрунтя дослідження методології права є своєрідною теоретичною базою визначення конкретно-практичних засад методів права. На основі філософської оцінки сутності принципів правового регулювання суспільних відносин можливо визначити особливості та характерні ознаки методів права. Врахування ж концептуальних основ метафізики й діалектики дозволяє визначити їхні інституціональні основи.

Щодо сьогодення України, то проголошені Конституцією України 1996 р. принципи плюралізму й світоглядної свободи людини, не означають невизначеності суспільного, зокрема правового, світогляду. Навпаки, це вимагає передусім, з одного боку, визнання правомірності об'єктивної наявності різноманітних методологічних підходів до пізнання і розв'язання існуючих правових проблем розвитку українського суспільства, а з іншого – необхідність синтезу конкретно-наукових юридичних та соціально-філософських підходів і методів до пізнання сутності природи та змісту права й законності як соціальних феноменів.

Філософські підходи і методи сприяли всебічному дослідженню і цілісному розумінню законності, процесу застосування права та особливостей їх здійснення. Осердям зазначених явищ та процесів є людина. Саме тому необхідним є застосування сучасних прийомів та методів філософії, логіки,

гносеології та онтології, у науковому дослідженні відношення «людина-право», тобто правового людинорозуміння.

Розвиток філософії пізнання і соціології обумовлений не тільки різноманітними суспільними пізнавальними потребами, а й реальною наявністю відносно самостійних об'єктів пізнання – права та держави, зокрема здійснення законності у правозастосовній діяльності, що відіграє в нашому суспільстві дещо іншу роль, ніж за часів радянського тоталітарного політичного режиму.

Саме тому дослідження повинно здійснюватися на чітких методологічних засадах, на новій методології пізнання, адекватній сьогоденним соціальним реаліям.

Особливістю сучасного стану української юридичної науки, з гносеологічного погляду, є певна невизначеність її методологічних і теоретичних підвалин та установок. Традиційні дослідницькі підходи до наукового аналізу державних і юридичних явищ і процесів, що ґрунтувалися виключно на принципах марксистсько-ленінської філософії, яку, по суті, звели до монізму, за умов нестандартної економічної і соціально-політичної ситуації у суверенній Україні стали виявляти певну наукову обмеженість. Окремі з них за рівнем своєї пізнавальної здатності не встигають за динамікою радикальних суспільних перетворень, інші – стають інструментом, за допомогою якого видається за дійсне те, що існує тільки в уяві або до чого є лише прагнення і не більше.

Методологія пізнання і перетворень сучасного явища законності як соціально-правового явища та законності як невід'ємної складової правозастосовної діяльності, ґрунтуючись на результатах попередніх теоретичних досліджень, надасть можливість глибше зрозуміти це явище, його реальну сутність. Водночас питання та проблеми методології, висвітлені в нашому дослідженні, сприятимуть розвитку теорії держави і права, адже

філософсько-світоглядний контекст його оснований на ідеях законності та справедливості.

Діалектичний метод – це пізнання реальної дійсності, в основу якого покладено зв'язок теорії і практики, принципи детермінованості явищ, взаємодії внутрішнього і зовнішнього, суб'єктивного і об'єктивного. Розглядаючи в розвитку та взаємозв'язку державно-правові процеси і явища, зокрема правозастосовну, правотворчу діяльність, стан дотримання в них законності, шляхом використання діалектичного методу можна дійти висновку, що право без пізнання перестає бути правом, правдою, стає несправжнім, «антиправом». Право, зокрема застосування правових норм – це реальні, об'єктивні явища, які постійно розвиваються, існують у тісному зв'язку з економічними, політичними, духовними, культурними сферами життєдіяльності.

У формуванні методологічної концепції взаємодії законності й правозастосовної діяльності слід орієнтуватися на необхідність створення механізму критично-конструктивного аналізу науки й практики та удосконаленої теоретико-методологічної основи, складовими якої мають бути: системність, об'єктивність, історизм, системно-структурний і фундаментальний підходи, органічна єдність теорії і практики, поєднання критичного і раціонального, конструктивного, порівняльно-ретроспективного та логічного підходів. Зокрема, для розвитку теорії держави і права ефективнішим є методологічний плюралізм, тобто різноманітність філософських підходів.

Теоретико-правовий підхід до вивчення теми відрізняється чіткими юридичними характеристиками процесу правозастосування як складової механізму праворегулювання та суспільства. Їх існування можливе лише за умов певного рівня суспільного розвитку, а тому юридичний розгляд проблеми дає результати на рівні дихотомій: «громадянське суспільство – правова держава» і «правозастосовна діяльність, законність – громадянське суспільство, правова держава».

Загальнонаукові методи – це загальні підходи, принципи пізнання, які використовуються у дослідженнях усіма науками.

Системний метод – це спосіб пізнання, спрямований на розкриття цілісності об'єкта і виявлення різних зв'язків при його вивченні. Цей метод використовувався для дослідження особливостей правозастосовної діяльності, явища законності, правових і організаційно-управлінських факторів як системи забезпечення та впливу на законність. Правозастосовна діяльність – сукупність взаємопов'язаних, взаємозалежних елементів (норм права, владної діяльності, компетентних органів – суб'єктів правозастосування, актів правозастосування). Дослідження стану та рівня законності окремо в кожному елементі дало можливість виявити властивості єдиного цілого, а систематизація факторів зміцнення та забезпечення законності – комплексний вплив на неї.

Зокрема, при дослідженні взаємодії законності й правозастосовної діяльності системний метод передбачає їх комплексний аналіз у взаємному розвитку і динаміці як систем, що існують як самостійні, так і у взаємозв'язку з іншими системами.

Загальнонауковою методологією вивчення об'єкта дослідження є системно-діяльнісний підхід, який набуває поширення в сучасних наукових розробках. Такий підхід вказує на певний компонентний склад людської діяльності і саме за його допомогою вдалося докладніше розглянути роль особи правозастосувача, адже саме на нього покладено завдання реалізувати та застосувати законність у своїй діяльності.

Зміст системно-генетичного підходу полягає в розкритті умов зародження, розвитку і перетворення системи законодавства як одного з джерел законності.

Загальновідомо, що одним із головних напрямів реалізації системного методу є використання принципів цілісності, всебічності, системотворних відносин частин і елементів, субординації, динамічності, випереджального відображення. За допомогою принципу цілісності законність розглядається у правозастосовній діяльності як єдине ціле.

Принцип всебічності допоміг врахувати всі внутрішні особливості зв'язків і відносин, а також виявити фактори, що впливають на забезпечення та зміцнення законності, її функціонування у правозастосовній діяльності. Розглядаючи різні погляди на визначення поняття законності, за допомогою цього принципу можна дійти висновку, що це багатоаспектне та комплексне явище, якому властиві певні риси, ознаки та особливості, що унеможливають його ототожнення з іншими правовими явищами.

Принцип системотворних відносин дозволив розглянути законність у різноманітних проявах, дослідити її як явище, що має певні ознаки, методи, режими. Досліджуючи питання послідовності стадій у процесі застосування права з метою виявлення нетипових ситуацій та помилок під час правозастосовної діяльності, використано також принцип системотворних відносин, що передбачає визначення саме тих зв'язків між частинами системи, які забезпечують її цілісність, існування та розвиток.

При розгляді питання розсуду, культури правозастосовника за допомогою принципу субординації побудовано ієрархію елементів і явищ, що впливають на прийняття рішення суб'єктом правозастосування, що зрештою, відповідає за законність такого рішення.

Принцип динамічності зумовив дослідження законності як явища, що має здатність змінюватися під впливом різних факторів.

Огляд та аналіз попередніх наукових вітчизняних та зарубіжних досліджень здійснено крізь призму принципу випереджального відображення, згідно з яким ми не обмежилися лише констатацією наявного стану проблеми, а зробили спробу прогнозувати її вірогідний розвиток у майбутньому.

Системний та соціологічний підходи було використано для дослідження правозастосовної діяльності, наявності в ній правого нігілізму, можливостей виникнення нетипових ситуацій та допущення правозастосовних помилок.

Функціональний метод пов'язаний із системним – це спосіб пізнання, який використовується для встановлення функцій одних соціальних явищ щодо

інших. Сутність структурного функціонального підходу полягає у виділенні в системних об'єктах структурних елементів і визначення їхньої ролі в системі.

Під час дослідження особливостей здійснення законності за допомогою функціонального методу виокремлено функції цього явища, що дозволило встановити їхнє значення для системи правозастосовної діяльності загалом. Адже кожний елемент виконує свої специфічні функції, які забезпечують виконання загальносистемних функцій. Структура характеризує систему в статичності, функції – в динаміці. Між ними є певна залежність.

Системність і функціональність вивчення теми не можливі без застосування синергетичного наукового напрямку, який розглядає державу і право в сукупності їх елементів.

Суть історичного методу полягає у врахуванні всього позитивного, нагромадженого історичним досвідом, в аналізі помилок і недопрацювань, що в кожному випадку дозволяє зрозуміти особливості сучасної правової системи України, історію її розвитку, усвідомити, що все, нині суще, розвинулося з правової дійсності, яка існувала раніше, сучасний стан правової системи і законності в ній є відповідним етапом її розвитку, який має певні тенденції. Врахування цієї позиції дало змогу залежно від характерних умов розвитку нашої держави, політичної атмосфери в суспільстві, виокремити та прослідкувати зміни в нинішніх умовах явища законності в правозастосовній діяльності.

Прикладне значення в роботі мають загальні логічні прийоми (аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання). Аналіз – це поділ цілого на складові елементи та їхнє поетапне вивчення [194, с. 35–37]. У даному випадку ми виокремили із системи законності такі елементи, як принципи, вимоги, гарантії, режим, метод, регулятор. Встановлені явища розглянули як сфери прояву та здійснення законності та окремо дослідили кожен з них.

Синтез – це поєднання частин у ціле. Розглядаючи явище законності, ми дійшли висновку, що в ньому синтезується не тільки державна воля, яка

виражається в нормі права, а й воля компетентного органу, який застосовує цю норму, тобто особи правозастосовника.

Індукцією є умовивід від часткового до загального, у процесі якого на підставі знання про частину предметів одного класу робиться висновок про клас загалом. Розглядаючи фактори, які впливають на забезпечення та зміцнення законності, можна зробити висновок, наскільки видозмінюється правозастосовна діяльність залежно від наявного в ній рівня законності (належного чи неналежного) [196, с. 35–37].

Дедукція – це логічний прийом, за допомогою якого на підставі знань про загальне отримують знання про окреме. Право в нормативній формі повинно відображати вимоги загальнолюдської справедливості, слугувати інтересам суспільства загалом, а не окремим його прошаркам чи соціальним групам, відображати інтереси і потреби особи як найвищої соціальної цінності. Як різновид правової діяльності, правозастосовна діяльність повинна відповідати викладеним критеріям.

Для вивчення внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта дослідження (соціально-політична та правова реальність) суттєве значення має моделювання – розумове, ідеальне сприйняття. Цей метод дозволяє формувати наукові поняття, які відображають загальні властивості явищ, абстрагуючись від їх конкретних, випадкових властивостей, наприклад, рівня та стану законності, правової культури особи правозастосувача як факторів зміцнення законності. Він також є ефективним засобом виявлення суттєвих ознак, явищ і процесів за допомогою моделі. Використовуючи як зразок модель ідеального стану законності в суспільстві, ми дослідили особливості її нинішнього застосування в правозастосовній діяльності, позитивні й негативні аспекти.

Соціологічний метод дозволив виявити й глибше зрозуміти соціальний зміст правозастосовної діяльності, прихований за логічною операцією підведення окремих випадків під дію загальної норми. У нашому дослідженні окрема увага приділяється характеристиці правозастосовної діяльності крізь

призму соціології, як одного із різновидів соціологічної діяльності, а також законності як явища соціально-правового.

Суть статистичного методу полягає у вивченні кількісних змін у державно-правовому житті й опрацюванні оприлюднених даних з науковою і практичною метою. Для дослідження основних аспектів оцінювальної діяльності при правозастосуванні нами було розглянуто деякі судові акти, а за допомогою статистичних даних визначено кількість допущених правозастосовних помилок.

Спеціально-юридичні методи – це способи пізнання, вироблені загальною теорією держави і права. До них належать формально-юридичний, метод тлумачення і порівняльно-правовий метод. Використання формально-юридичного методу дало можливість встановити зовнішні ознаки законності та правозастосування, сформулювати поняття й дати визначення цим явищам, а також проаналізувати зміст чинного законодавства та відповідність його законності, практику правозастосування деяких державних органів. Дослідивши питання, що стосуються помилок та шляхів їх усунення, ми переконалися, що саме метод тлумачення як спосіб усвідомлення та роз'яснення змісту юридичних норм, виходячи за межі буквального розуміння, є базовим на стадії з'ясування змісту правової норми. Порівнюючи законність і правопорядок, різні галузі законодавства в межах однієї системи права, норми в межах однієї галузі, вирішуючи проблеми ефективності правозастосовної діяльності, ми використовували порівняльно-правовий метод.

Метод класифікації застосовували для визначення критеріїв класифікації факторів, що впливають на забезпечення та зміцнення законності; метод документального аналізу – для визначення напрямів удосконалення теоретико-правових засад законності й практики правозастосовної діяльності, для розгляду тих державно-правових явищ, що не є цілком визначеними у формальному аспекті, а саме: правотлумачний і правозастосовний розсуд, особливості застосування юридичних норм з оцінними поняттями, практикували визначення «балансу», пропорційності між інтересами особи і

суспільства (до такої практики, як відомо, вдається систематично Європейський суд з прав людини) [158, с. 40].

Будь-яке теоретичне дослідження потребує опису, аналізу, уточнення понятійного апарату. Термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення змісту та обсягу понять, встановлення їх взаємозв'язку і субординації, на основі яких ґрунтується дослідження. Це завдання було вирішено за допомогою методу термінологічного аналізу. Відповідно до мети дослідження з використанням зазначених методів зроблено спробу розкрити сутність поняття законності з позиції її соціально-правового змісту та як невід'ємного елемента правозастосовної діяльності.

У зв'язку з цим набуває актуальності семантичний аналіз поняття «законність», якому в юридичній літературі приділяється не виправдано мало уваги. За допомогою обраного нами підходу проаналізовано логіко-семантичний аспект поняття «законність». Семантичний аналіз поняття «законність» дозволив зробити висновок про те, що законодавство не може розглядатися як структурний елемент законності, незважаючи на те, що ці соціальні явища перебувають у взаємозв'язку і взаємодії. Без законодавства, звичайно ж, законність не може існувати, оскільки тільки співвідносячи діяльність соціальних суб'єктів з вимогами правових норм, можна встановити, чи існує законність. Але норми права і нормативно-правові акти, які їх закріплюють, повинні розглядатися лише як юридична передумова законності.

Бібліометрія – метод кількісного дослідження друкованих документів у вигляді матеріалів об'єктів або бібліографічних одиниць-замінників тих чи інших. Цей метод дав змогу прослідкувати динаміку окремих об'єктів науки: публікації авторів, їх розподіл за країнами, рубриками наукових журналів, рівень цитування. Цей метод використовувався при опрацюванні історії досліджуваної проблеми.

Наукометрія – система вивчення наукового, конструктивного знання за допомогою кількох методів, що передбачає вимірювання об’єктивних, кількісних закономірностей, які визначають досягнутий наукою рівень її розвитку. У нашій науковій роботі за допомогою наукометрії виявлено різноманітні аспекти юридичного змісту законності, застосування норм права, а також комплексно досліджено правозастосовну діяльність з позицій обумовленості її рівнем та станом законності.

Проте, складність і різноманітність факторів і умов законності у правозастосовній діяльності зумовлює необхідність використання різних методологічних підходів у їх сукупності, що дасть можливість отримати цілісне уявлення про явище законності, яке обумовлює застосування норм права.

Висновки до розділу 1

Для існування законності потрібна правова основа. Необхідно мати розроблену чітку і стабільну систему норм для впровадження законності не лише на теоретичному рівні, а й практично. Стабільність права – найважливіша умова дотримання законності. Однак слід розмежовувати право і законність. Це – явища суспільного життя, близькі за змістом, але не тотожні.

Законність розглядається як об'єктивна соціальна потреба, що будучи пізнаною (усвідомленою), набуває конкретного ідеологічного відображення у правовому принципі, вимозі, адресованій всім учасникам суспільних відносин, що орієнтують їх на необхідність чіткого і неухильного дотримання положень правових приписів. При цьому законність розглядається, насамперед, як загальноправовий принцип, що визначає засади функціонування сучасної демократичної держави, усієї правової системи, забезпечення і захисту прав особистості й підтримки правопорядку в країні. Універсальний, загальноправовий характер принципу законності виявляється, передусім, у тому, що реалізація всіх інших, закріплених у праві принципів, у тому числі й конституційних, неможлива без суворого дотримання, виконання відповідних норм права.

Водночас у науковій літературі законність зазвичай розглядається не тільки як загальноправовий, а й як галузевий принцип права. Традиційно науковці виділяють три аспекти (елементи) сутності цього складного соціального явища: предметний, суб'єктний, нормативний, а в кожному з них, крім того – ідеальну і реальну складові.

Суб'єктивний аспект змісту законності характеризує склад суб'єктів, які зобов'язані дотримуватися, і тих, що дійсно дотримуються правових приписів, а також тих, що мають право і реальну можливість вимагати такого дотримання від інших. Серед науковців дискутується також питання, пов'язане з визначенням нормативного аспекту змісту законності. Насамперед, воно пов'язане з визначенням обсягу правових норм, що мають неухильно

дотримуватися. Таким чином, ідеальна модель законності передбачає, що всі суб'єкти права повинні суворо і неухильно дотримуватися положень усіх правових розпоряджень, що регламентують їхню діяльність.

Критеріями, що дозволяють оцінити фактичний стан законності в різних сферах її прояву, є певні кількісні показники, що можуть бути зведені в три основні групи, які характеризують відповідно рівень, структуру і динаміку порушень законності.

Семантичний аналіз поняття законності дозволяє зробити висновок, що законодавство не може розглядатися як структурний елемент законності, незважаючи на те, що ці соціальні явища перебувають у взаємозв'язку і взаємодії. Законність як метод державного управління суспільством слугує засобом забезпечення реальності правового регулювання функціонування держави. Відповідність різних правових явищ і процесів, що існують і відбуваються в суспільстві, положенням чинних правових розпоряджень становить глибинну сутність законності.

Формулюючи поняття законності, не слід протиставляти такі категорії, як «принцип законності», «діяльність з дотримання законів», «метод законності», «режим законності», як і неможливо виробити комплексне визначення законності шляхом механічного об'єднання різнопланових дефініцій. Таким чином, категорія законності має таку структуру: принцип законності – метод законності – режим законності. Справжня цінність законності для суспільства стає очевидною тільки тоді, коли вона набуває своєї завершеної форми у вигляді режиму соціально-правового життя.

На нашу думку, протиставляти законність й доцільність недопустимо. Не можна недотримуватися положень закону, керуючись міркуваннями життєвої доцільності (місцевої, індивідуальної та ін.), бо це фактично враховується в законі.

Інтереси зміцнення законності й правопорядку вимагають не протиставлення понять «законності» і «правозаконності», а навпаки – їхнього

зближення. Своєрідним засобом зближення зазначених понять може і повинна стати Конституція України, яка встановлює чіткі орієнтири і для правотворчих органів, і для суб'єктів реалізації права.

Законність – це стан суспільного життя, який характеризується неухильним дотриманням і виконанням законів усіма суб'єктами. Тоді, як закон закріплює загальнообов'язкові правила поведінки, законність забезпечує повне і безперешкодне їх здійснення, тобто є неодмінною умовою реального втілення в життя законів. Отже, дотримання законів забезпечує встановлення законності в суспільстві, а законність – їх реалізацію. Принцип законності – один із принципів сучасної концепції правової держави.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ЮРИДИЧНОГО АНАЛІЗУ

2.1. Загальна (типова) модель правозастосування

Питання юридичної природи правозастосовної діяльності давно привертало увагу вчених і є найбільш розробленим у загальній теорії права. Практично у всіх публікаціях, присвячених його висвітленню, як найважливіша ознака сутності, змісту і специфіки застосування права як особливої форми його реалізації, визначається державно-владний характер правозастосовної діяльності. Насамперед, це виявляється у тому, що застосування права здійснюють тільки уповноважені на це суб'єкти й у межах наданої їм компетенції. Тривалий час як єдиний суб'єкт правозастосовної діяльності розглядалася держава в особі своїх органів та їхніх посадових осіб. Нині коло суб'єктів цієї діяльності значно розширилося. До них можуть бути віднесені також органи місцевого самоврядування та їхні посадові особи, а також (органи управління) різних суспільних об'єднань. Водночас збільшення кількості суб'єктів правозастосовної діяльності не означає, що правозастосування, яке здійснюється органами місцевого самоврядування або громадськими організаціями, втрачає державно-владний характер. Участь зазначених суб'єктів у процесі застосування права відбувається тільки на підставі закону та санкції держави, що чітко визначає: перелік юридично значимих справ, у розгляді і розв'язанні яких органи місцевого самоврядування і громадські організації можуть брати участь; їхні повноваження в процесі розгляду і розв'язання цих справ; форми та методи їх правозастосовної діяльності.

За своїм змістом правозастосування передбачає прийняття правозастосовного акта, що слід розглядати як індивідуально-конкретне правове розпорядження, адресоване визначеним особам. Це розпорядження має соціальну цінність, оскільки є юридичною основою задоволення суб'єктивних

прав і виконання юридичних обов'язків. Фактично у формі застосування права держава ще раз (після видання нормативно-правових актів) владно залучається до процесу правового регулювання, у результаті чого здійснюється індивідуальне регулювання суспільних відносин. Науковці підкреслюють, що правозастосовні акти за своєю природою є юридичними фактами, наявність яких необхідна для регулювання низки правових норм, виникнення багатьох конкретних правовідносин [139, с. 6–8].

Визначення змісту правозастосовної діяльності дозволяє, зрештою, виділити специфічні підстави, що зумовлюють необхідність втручання спеціально уповноважених державою суб'єктів у правореалізаційний процес. Практика реалізації правових норм свідчить, що більшість з них реалізується учасниками суспільних відносин самостійно, у добровільному порядку. Громадяни і громадські організації, як правило, без будь-якого примусу вступають у правові відносини, у рамках яких використовують належні їм суб'єктивні права, виконують покладені на них юридичні обов'язки, дотримуються установлених законодавцем правових заборон. Водночас, у механізмі реалізації деяких правових норм заздалегідь запрограмована участь компетентних органів, наділених державно-владними повноваженнями. Необхідність участі цих органів у реалізації права виникає в таких випадках:

1) коли без їхньої державно-владної діяльності в інших учасників суспільних відносин не можуть виникнути суб'єктивні права і юридичні обов'язки; йдеться про прийняття працівника на роботу, зарахування на військову службу, призначення пенсії, виплату допомоги, присвоєння персонального звання тощо;

2) якщо потрібно офіційно встановити юридично значимі факти; наприклад, установлення фактів наявності родинних відносин, перебування на утриманні, нещасного випадку і деяких інших зумовлює необхідність залучення до правореалізаційної діяльності судових органів;

3) якщо існують відповідні перешкоди, що ускладнюють можливість використання учасниками суспільних відносин належних їм суб'єктивних прав, а також коли покладені на них юридичні обов'язки не виконуються ними в добровільному порядку (наприклад, право конкретної особи ким-небудь відхиляється або взяті стороною зобов'язання за договором не виконуються);

4) коли виникає необхідність реалізації санкцій юридичних норм (наприклад, скоєно правопорушення, і винних слід притягнути до юридичної відповідальності) [24, с. 14].

Державно-владний характер такої форми реалізації права виявляється також у тому, що прийнятий у справі правозастосовний акт, як правило, згодом стає обов'язковим для виконання. Тому держава використовує різні засоби, що є в її розпорядженні, починаючи від заходів переконання і заохочення, і закінчуючи заходами примусу.

Застосування права слід розглядати як правореалізаційну діяльність, що сприяє організації державного управління в соціально-правовому середовищі. І. Я. Дюрягін зазначає, що «... застосування права поряд із правотворчістю і плануванням є одним із способів державно-правового впливу на суспільні відносини, їхнього регулювання» [47, с. 48]. Отже, організуючий вплив, що здійснюється на суспільні відносини у процесі застосування права, є різновидом управлінської діяльності (державного управління), а правовідносини, що виникають при цьому – різновидом управлінських правовідносин. Фактично це уможливорює використання в теорії правозастосування категорій, вироблених наукою управління, таких як стадії управління, управлінська інформація, управлінське рішення тощо [151, с. 56].

Оскільки правозастосування являє собою державно-владну реалізацію правових розпоряджень, то суб'єкти цієї діяльності мають чітко дотримуватися нормативних велінь при здійсненні конкретних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Інакше можливі перекошування й неточності державної волі в процесі її владної реалізації, що призводить до правозастосовних помилок,

посадової сваволі, а це негативно позначається на режимі законності. Тому, на відміну від інших форм правореалізаційної діяльності, застосування права завжди здійснюється в суворо встановлених законом процедурних і процесуальних формах.

Серед науковців давно дискутується питання про співвідношення понять «юридична процедура» і «юридичний процес», при цьому висловлюються діаметрально протилежні точки зору. Одні з них розглядають ці поняття як тотожні: [115, с. 25]; другі – вважають, що поняття «процедура» ширше за «процес» [237, с. 18]; треті – стверджують зворотне, розглядаючи процесуальну форму як сукупність процедур [243, с. 13–20].

На нашу думку, процес і процедура – споріднені, але не тотожні поняття. Перше поняття ширше, адже юридичний процес може розглядатися як сукупність послідовно вчинених дій і актів, і містить у собі як різні правові процедури, так і судові процеси (судочинства). Загальною рисою процедури і процесуальної форми є їхня організуюча роль у досягненні конкретного результату, а також забезпеченість правовими санкціями.

Однак між цими поняттями існують відмінності. Процесуальна форма створена для упорядкування діяльності суду й інших учасників судочинства. Як вважають І. М. Зайцев і Н. А. Расахатська, у сучасному праві є лише чотири процесуальні форми, а саме: конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне судочинство. Інша форма юридичної діяльності – не процеси, а процедури. При цьому діяльність суду з розгляду і вирішення юридичних справ регламентується за допомогою процесуальних норм. А юридичний процес слугує реалізації матеріально-охоронних правовідносин [58, с. 49–50].

Процедура застосовується головним чином у позасудових провадженнях, а процедурні правила регламентують діяльність органів і установ представницької і виконавчої влади. При цьому юридична процедура як складова матеріального права, на відміну від процесу, регламентується матеріально-правовими нормами, сприяє реалізації матеріально-регулятивних

правовідносин. Суворо процедурно-процесуальна регламентація діяльності правозастосовника підтверджує дуалістичний характер правозастосовних відносин, у рамках яких можна виділяти: з одного боку, організовані відносини, з іншого – організаційні. Організованими є відносини матеріально-правового характеру, тобто «... відносини адресатів правозастосовного акта, що характеризують дії безпосередніх носіїв прав і обов'язків, для забезпечення яких необхідним є втручання компетентних органів або уповноважених посадових осіб» [88, с. 62]. Організаційними є відносини, що виникають на основі процедурно-правових і процесуальних норм, що виконують в основному службову функцію і покликані забезпечити правильну реалізацію норм матеріального права.

Факт виникнення, зміни, припинення організаційних відносин залежить від розвитку відповідних матеріальних відносин, що є об'єктом процедурно-процесуального регулювання. Водночас процедурно-процесуальні відносини, маючи владний характер, забезпечують динаміку покладених в їх основу матеріальних правовідносин. Так, матеріальні правовідносини відповідальності на ранніх стадіях являють собою загальні охоронні відносини, оскільки в цей момент, зазвичай, ще невідома ні галузева належність юридичної відповідальності, ні особистість правопорушника, ні ступінь його вини, ні інші елементи складу правопорушення. Завдяки виникненню конкретних, індивідуалізованих процесуальних відносин, «...матеріально-правовий зв'язок буде розвиватися доти, доки зазначена правова форма може набувати відповідного матеріального змісту» [17, с. 11]. Таким чином, правовідносини матеріального характеру у процесі свого розвитку постійно відчують на собі організуючий та спрямовуючий вплив процедурно-процесуальних відносин.

Специфіка правозастосування полягає ще й у тому, що цій формі правореалізаційної діяльності, як правило, властивий творчий характер. Звичайно, у тих випадках, коли у процесі вирішення юридичних справ виникає необхідність застосування норм, усі структурні елементи яких абсолютно чітко

визначені, правозастосування не завжди може мати творчий характер. Так, наприклад, норми трудового законодавства зобов'язують адміністрації оформляти прийом на роботу робітників та службовців наказом (розпорядженням), повідомляти про цей наказ (розпорядження) працівника; під розписку надавати неповнолітнім відпустки тривалістю один календарний місяць. У цих випадках можливості правозастосовників детерміновані змістом норми, що зобов'язує їх до ухвалення однозначного рішення. У таких ситуаціях застосування права, в основному, поєднується з такою формою його реалізації, як виконання (з тієї відмінністю, що передбачає видання правозастосовного акта) [236].

Проте загальна кількість абсолютно визначених правових норм у чинному нормативно-правовому масиві загалом не значна. Навпаки, законодавство через різні причини об'єктивно-суб'єктивного характеру досить часто допускає відому свободу розсуду правозастосовника, його можливість вибору одного з варіантів рішення серед допустимих правовою нормою. Тому в юридичній літературі зазначається, що правозастосування слід розглядати як «... складну діяльність компетентного органу, якому держава надала повноваження самостійної, творчої реалізації норм щодо окремого випадку» [135, с. 28].

У зв'язку з цим закономірно виникає запитання: чи має правозастосовна діяльність будь-які самостійні цілі, відмінні від цілей застосовуваних норм? Дехто з науковців відповідає на це запитання позитивно. Так, В. В. Лазарєв вважає, що правозастосування має свою, цілком визначену мету, відмінну від інших засобів правового впливу. Якщо застосування правових норм використовується за необхідності, то на нього розраховують, від нього очікують відповідного ефекту [101, с.38].

З таким застереженням навряд чи можна погодитися. Справді, застосування норм права в багатьох випадках стає необхідною ланкою механізму правового регулювання, виконує свої, тільки йому властиві функції. Але при цьому головна мета правозастосування – тільки забезпечення дії права.

Є. П. Шикин справедливо відзначає, що цілі правозастосування визначені нормативною основою механізму правового регулювання. Воно не може мати інших, не передбачених правом цілей. Випадки, коли у правозастосовника з'являються свої, відмінні від правової норми, яка застосовується, цілі, свідчать звичайно лише про неправомірність відповідного правозастосовного акта, про спробу обійти закон у процесі правозастосування [74, с. 13]. Творчий характер застосування права дійсно орієнтує правозастосовника на пошук найоптимальнішого рішення у справі, але цей пошук у будь-якому випадку повинен здійснюватися серед законних рішень.

Таким чином, на нашу думку, правозастосування слід розглядати як державно-владну, управлінську, творчу правореалізаційну діяльність, що здійснюється у встановлених законом процедурних і процесуальних формах і покликана забезпечити адресатам правових норм можливість реалізації належних їм прав і покладених на них юридичних обов'язків. Як діяльність, що організаційно оформлена, застосування права має певні логічно взаємозалежні стадії та етапи, що послідовно розвиваються. В юридичній літературі стадії застосування права визначаються як відповідні правозастосовні дії (операції), що виражають зміст правозастосовної діяльності [4, с. 232–233]. Питання про стадії правозастосовної діяльності є однією з ключових проблем у теорії правозастосування, оскільки вони є найважливішими просторово-тимчасовими, динамічними характеристиками цієї діяльності. Це питання може розглядатися з двох позицій:

1) загальної логічної характеристики будь-якої правозастосовної діяльності (загальнологічний підхід);

2) функціонального прояву цієї діяльності (функціональний підхід) [13].

Перший підхід до аналізу основних стадій правозастосування дозволяє очима самого правозастосовника прослідкувати послідовність розвитку його інтелектуально-вольового діяння щодо юридичної кваліфікації справи, котра розглядається, й ухвалення рішення [32]. При цьому дослідженню підлягає

внутрішнє психологічне ставлення суб'єкта до фактичних обставин справи і реалізованих правових розпоряджень, що виражається у послідовно вчинених актах юридично значимої поведінки. Правозастосовний процес, таким чином, супроводжується діяльністю правосвідомості суб'єкта з вирішенням правозастосовного завдання, подолання непроблемної ситуації, що знову таки, уможлиблює виокремлення в діяльності суб'єкта правозастосування низки вузлових, внутрішньо однорідних за своїм призначенням стадій. Їх називають стадіями логічної послідовності. Вони являють собою «...відносно замкнену, що протікає в часі, логічну систему розумових процесів, спрямованих на розв'язання юридичної ситуації, яка склалася» [243, с. 13].

Стадії логічної послідовності характерні для будь-якої правозастосовної діяльності незалежно від організаційних і юридичних особливостей справи, що розглядається. Виокремлення цих стадій дозволяє розробити загальнотеоретичну модель правозастосування, що має три основні етапи:

- 1) установлення фактичних обставин справи;
- 2) вибір і аналіз норми права;
- 3) прийняття рішення і його документальне оформлення.

Науковці висловлювалися за іншу кількість і найменування стадій логічної послідовності. Так, дехто з них не включав стадію встановлення фактичних обставин справи у процес застосування права [197, с. 4–5]. Однак за такої інтерпретації правозастосовний процес позбавлявся своєї підстави. Факт, що не має зв'язку з правовою нормою, не може мати юридичного значення. Так само як і правова норма, що не пов'язана з конкретним фактом, залишається абстракцією.

Автори деяких публікацій пропонували розглядати як самостійні і необхідні стадії правозастосування здійснення фактичних дій з реалізації виданого правозастосовного акта, а також перевірку і контроль за його виконанням [162] Однак ця пропозиція не була підтримана у науковому середовищі, бо вразі її врахування процес застосування права фактично

ототожнюється з управлінським циклом загалом. До того ж реалізація прийнятого рішення, незважаючи на всю значимість правозастосовного акта і його роль в індивідуальному регулюванні суспільних відносин, виходить за межі застосування права, оскільки відбувається за нових виконавчо-розпорядницьких відносин, може здійснюватися іншими суб'єктами й в інших процедурних формах. У зв'язку з цим виконання прийнятого рішення слід розглядати як визначений етап, складову частину, але не правозастосовної, а правоохоронної діяльності.

Якщо загальнологічний підхід заснований на ідеї інтеграції правозастосовної діяльності, то в основі функціонального підходу лежить ідея диференціації правозастосування залежно від юридичних особливостей справи, що неминуче зумовлює відповідну організаційну специфіку їхнього розгляду. З позицій такого підходу процес правозастосування слід розглядати у вигляді встановленої відповідно до вимог юридичної процедури системи взаємозалежних правозастосовних дій і операцій, що складають відповідні процесуально необхідні ступені або етапи правозастосовних проваджень в окремих категоріях юридичних справ [32]. При цьому правозастосовник не лише фіксує для себе відповідні ступені діяльності, етапи досягнення мети, а й виконує свою практичну діяльність відповідно до заздалегідь установлених процесуальним правом стадій розгляду і вирішення конкретної юридичної справи.

Ці стадії зазвичай є стадіями функціонального призначення. У науковій літературі вони визначаються як динамічна, відносно замкнена сукупність закріплених чинним законодавством способів, методів, форм, що виражають або визначають суворе і неухильне дотримання процедурно-процесуальних вимог, які відображають просторово-тимчасові аспекти процесуальної діяльності й забезпечують логіко-функціональну послідовність здійснення конкретних дій, спрямованих на досягнення кінцевого, матеріально обумовленого правового процесуального результату [209]. Кожна зі стадій

функціонального призначення характеризується: 1) наявністю власних цілей і завдань; 2) особливим колом учасників і специфічністю їхнього правового статусу; 3) об'єктивною динамічністю в процесі; 4) специфічністю характеру вчинених дій і юридичних наслідків, що вони спричиняють; 5) певними спонукальними обставинами (юридичними фактами); 6) особливостями одержання матеріально-правових результатів і їхнього процесуального закріплення [25].

Стадії функціонального призначення успішно вивчаються галузевими юридичними науками процесуального циклу. З огляду на загальнотеоретичний характер дисертаційного дослідження для нас найбільший інтерес становить науковий аналіз стадій логічної послідовності.

Процес застосування права починається з дослідження фактичних обставин справи, які підлягають врегулюванню за допомогою правозастосування. Предмет цієї стадії становлять різні життєві обставини: дії (бездіяльність), події, явища тощо. На цьому етапі має місце не лише фактична, а й юридична діяльність. Фактичний і юридичний зміст у дослідженні обставин справи взаємопов'язані і перебувають у нерозривній єдності.

Розвиток пізнання правозастосовника являє собою певний циклічний процес: від фактів життя до норм права; від права до фактичних обставин. С. С. Алексєєв з цього приводу писав, що на практиці застосування права являє собою безперервний, глибокий процес юридичного пізнання, у ході якого відбувається звернення як до фактів, так і до юридичних норм: під час аналізу норм виникає необхідність глибшого дослідження фактичних обставин; у процесі аналізу фактичних обставин виникає потреба в уточненні норм, окремих юридичних питань тощо [4, с. 232–233].

На цьому етапі належить:

- по-перше, установити можливість віднесення суспільних відносин, що розглядаються, до соціально-правового середовища. На цьому етапі відбувається з'ясування і встановлення всіх обставин справи, що мають

юридичне значення. Предмет правового регулювання постійно змінюється, оскільки «... розвиток суспільного життя вносить корективи щодо питання про фактичну належність відповідних явищ правовій сфері» [4, с. 232], тому правозастосовник повинен з'ясувати, чи випадок, що є предметом розслідування потрапив у рамках правового поля, чи можна його розглядати на підставі чинного законодавства і принципів права;

- по-друге, визначити юридичну значимість досліджуваних обставин і їхнє місце в предметі регулювання відповідної галузі права;

- по-третє, встановити особистісний аспект предмета регулювання суспільних відносин (здійснюється збір даних про особистості суб'єктів, до яких застосовується правова норма);

- по-четверте, провести збір, аналіз і процесуальне закріплення доказів, які визначають юридичну підставу справи, що розглядається;

- по-п'яте, зібрані по справі докази оцінити з юридичної позиції щодо їх допустимості, достатності (повноти).

Усі зазначені питання вирішуються в комплексі, але складаються з багатьох обставин і вимог процедурно-процесуальної форми у конкретних ситуаціях. Кінцевим результатом роботи правозастосовника на цьому етапі є встановлення всіх обставин справи, що мають юридичне значення.

Вибір і аналіз норми права, що підлягає застосуванню, є другою стадією правозастосовного процесу. Пошук необхідного нормативного матеріалу здійснюється правозастосовником одночасно з дослідженням фактичних обставин справи залежно від розвитку процесу правової кваліфікації. Така нерозривність процесів пізнання фактичної і юридичної природи справ, на думку деякого з науковців, певною мірою дає підстави для об'єднання цих двох стадій правозастосовної діяльності в одну, що охоплює дослідження фактичних і юридичних обставин справи. Однак доцільно все ж розрізняти два об'єкти юридичного пізнання: факти життя і норми права. Юридичні норми – це те, що

застосовується, тоді як обставини справи – це те, до чого застосовується, тобто об'єкт застосування [243, с. 15].

На цьому етапі правозастосовник здійснює:

– по-перше, вибір правової норми, що підлягає застосуванню, при цьому повинен вибрати не тільки норму матеріального права, що буде покладена в основу рішення у справі, а й норми процесуального права, що визначають і регламентують процедуру застосування відповідної норми матеріально-правового характеру;

– по-друге, аналіз обраних правових норм, що полягає у перевірці їхньої дійсності, юридичної значимості та правильності тексту відповідних нормативних актів;

– по-третє, тлумачення обраних правових норм, що полягає у з'ясуванні дійсного, внутрішнього змісту правового розпорядження.

Ці дії в комплексі спрямовані на досягнення єдиної мети – забезпечення правильної юридичної кваліфікації. До речі, кваліфікувати (від лат. *qualis* – якість) відносити певне явище за його якісними ознаками, властивостям до відповідного розряду, виду, категорії; у сфері права кваліфікувати означає вибрати ту правову норму, що передбачає конкретний випадок.

Науковці пропонували розглядати юридичну кваліфікацію як самостійну стадію правозастосування [243, с. 17]. На нашу думку, це неприйнятне, оскільки визнання такого підходу означатиме відсутність правової кваліфікації на інших етапах правозастосовного процесу.

Аналіз правозастосовної практики свідчить, що у правозастосовника виникає необхідність здійснення юридичної кваліфікації не тільки на етапах остаточного ухвалення рішення і вибору правової норми, коли здійснюється попередня кваліфікація, а й під час встановлення фактичних обставин справи. З цього приводу А. Б. Васюник зазначає, що «... саме в результаті кваліфікації фактична обставина визнається юридичним фактом, офіційно здобуває якість юридичного факту або складу» [25, с. 45].

Очевидно, юридична кваліфікація не одностадійний, закінчений акт, а складніше правове явище. Тому справедливим можна вважати висновок про те, що «... правова кваліфікація є однією з головних суто правозастосовних дій, що має у процесі застосування права наскрізне значення» [4, с. 233].

Перші дві стадії правозастосовного процесу забезпечують усі необхідні умови для головного моменту правозастосування – ухвалення остаточного рішення в справі та його документальне оформлення. Рішення в справі – це своєрідний соціальний і юридичний підсумок усієї попередньої інтелектуальної діяльності правозастосовника з дослідження фактичних обставин справи, збирання й аналізу доказів і їхньої правової кваліфікації. Винесення правозастосовного рішення здебільшого передбачає його документальне оформлення. Окремі форми усної правозастосовної діяльності (наказ або розпорядження керівника підлеглому про проведення будь-яких дій) загалом не типові для правозастосовного процесу.

Стадія прийняття рішення і його документального оформлення має кілька аспектів пізнання:

– по-перше, як нормативно-кваліфікаційна проблема, що полягає в підсумковій оцінці зібраних у справі доказів, встановленні на їхній основі фактичних обставин, в остаточній юридичній кваліфікації діянь, подій, станів;

– по-друге, як державно-владна, управлінська діяльність, підсумком якої є індивідуально-владне розпорядження, що виражає волю держави стосовно вирішення проблеми, що виникла; головне призначення правозастосовного акта полягає в тому, що він є юридичним засобом впливу на суспільні відносини, реалізація якого забезпечується у тому числі й можливістю державного примусу;

– по-третє, як інтелектуально-вольова проблема правозастосовної творчості, якісний результат якої визначається різними факторами суб'єктивного характеру, що визначають індивідуальний рівень розвитку

правозастосовника, його правової, моральної, політичної, естетичної культури, а також професійно-ділові, вольові, психологічні й інші якості;

– по-четверте, як проблема юридично правильного документального оформлення результатів правозастосовної діяльності, вирішення якої передбачає, що правозастосовний акт повинен відповідати вимогам, які пред'являються як до змісту, так і до його зовнішнього оформлення.

Особливий інтерес викликає розгляд змістовного аспекту цієї проблеми. Правозастосовний акт має бути правильним, насамперед, у юридичному сенсі, тобто відповідати вимогам обґрунтованості й законності. Вимогам обґрунтованості мають відповідати фактичні обставини юридичної справи, логічні висновки про докази, що підтверджують або спростовують відповідні факти. Так, згідно з положенням п. 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 вересня 2007 р. № 11 «Про судові рішення» обґрунтованим є рішення, коли в ньому відображено факти, які мають значення для конкретної справи, підтверджені перевіреними судом доказами, що задовольняють вимоги закону про їх відносність і допустимість, або загальновідомими обставинами, що не потребують доведення, а також тоді, коли воно містить вичерпні висновки суду, що випливають з установлених фактів [69].

Зрештою, вимоги законності охоплюють юридичні аспекти справи і передбачають: 1) дотримання правозастосовником вимог підвідомчості (підсудності), а також усіх процедурних і процесуальних норм, що регламентують порядок розгляду і вирішення справи; 2) правильну юридичну кваліфікацію і застосування саме тієї норми матеріального права, що діє в цьому випадку (або застосування в необхідних випадках закону, який регулює такі відносини, або загальних засад і змісту законодавства); 3) винесення рішення по справі в суворій відповідності з розпорядженнями застосовуваної норми; 4) прийняття правозастосовного акта у встановлений законом термін [124, с. 62].

Але, «... вживаючи термін «правильне», як юридичне поняття, законодавець має на увазі не тільки відповідні юридичні характеристики» [226, с. 17–18]. Йдеться про те, що в ідеалі підсумкове рішення в справі повинне відповідати також вимогам доцільності і справедливості. У сфері застосування права справедливість і доцільність тісно пов'язані з поняттями законності й обґрунтованості, але водночас мають визначений ступінь автономності, висвітлюючи окремі сторони юридично правомірного рішення по справі.

Доцільність – один із критеріїв людської діяльності, що має усвідомлений характер і спрямовує її розвиток відповідно до поставлених цілей. У науці поняття «доцільність» розглядається як відповідність явища або процесу визначеному станові, матеріальна або ідеальна модель якого виступає як мета. Таким чином, термін «доцільний» розуміють як цілком розумний, практично корисний, що відповідає поставленій меті [239]. Доцільність характеризує прагматичний аспект правозастосування, дозволяє коректувати і погоджувати процес досягнення цілей людської діяльності з юридичними формами і методами їхнього задоволення. Тому доцільним варто вважати тільки таке правозастосовне рішення, що відповідає як цілям суспільного розвитку, так і цілям правового регулювання, максимально враховує фактичні і юридичні обставини справи.

Поняття «справедливість» розглядається наукою як соціальне явище, що має різні аспекти, грані, форми вираження. При цьому справедливість є не тільки морально-етичною, соціальною, а й правовою категорією, що становить основу правомірної правозастосовної діяльності [145]. У багатьох галузях права, де правові норми повинні мати найбільшу соціальну чутливість, принцип справедливості закріплений на законодавчому рівні, наприклад, у сімейному, кримінальному праві [117]. Так, відповідно до положень Кримінального кодексу України реалізація принципу справедливості у кримінальному праві передбачає, що покарання й інші заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин, повинні відповідати характерові і ступеню суспільної небезпеки злочину, обставинам

його здійснення й особі винного. Крім того, ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу (ч. 3 ст. 2 КК України).

Проте відсутність нормативного закріплення принципу справедливості в інших галузях права не означає, що в цій сфері правового регулювання цей принцип не діє. Так, науковці неодноразово зазначали, що у сфері цивільного судочинства справедливість – це принцип, який законодавчо не закріплений, але фактично чинний, існує нібито у прихованій формі, поглинений формалізованими поняттями законності або обґрунтованості [214, с. 108].

Відповідність підсумкового рішення у юридичній справі вимогам доцільності і справедливості (поряд з вимогами законності й обґрунтованості) свідчить про ефективність державно-владної реалізації права у конкретному випадку [226, с. 17–19]. Зазначені критерії орієнтують суб'єктів правозастосування на прийняття оптимального рішення, що найбільшою мірою відповідає обставинам справи, конкретному випадку. Але при цьому правозастосовник повинен виходити з того, що юридична справедливість і доцільність ніколи не виходять за межі законності, завжди перебувають у рамках закону [18]. «Для перебування цього «юридичного оптимуму», – зазначає А. Т. Боннер, – необхідна правильна оцінка встановлених правозастосовним органом обставин справи, у тому числі їх правильна соціально-політична оцінка, правильне тлумачення, а в необхідних випадках і вихід за межі даної правової норми, але в рамках правової системи» [18, с. 38].

Зміст правозастосовного акта повинен відповідати мовним нормам, тобто має бути викладений чітко і зрозуміло. Неприпустимим є вживання неточних формулювань, використання скорочень і слів, що не є загальноприйнятими в офіційних документах, а також нагромадження рішення описом обставин, що не стосуються справи, яка розглядається. Наведені в тексті технічні й інші спеціальні терміни, а також вирази місцевого діалекту мають бути роз'яснені [215].

Такі основні етапи (стадії) правозастосовної діяльності.

Отже, застосування права як особлива форма його реалізації є важливою складовою механізму правового регулювання. Головне призначення правозастосування полягає у правовому регулюванні правовідносин, що становлять особливу значимість і цінність для суспільства, виникли на основі рішення органу, що уособлює державну владу, та перебувають під контролем держави.

Викладений у рамках цього підрозділу алгоритм, що визначає логічний порядок і послідовність діяльності суб'єкта правозастосовної діяльності у вирішенні конкретної проблемної ситуації, може розглядатися як типова модель правозастосовної діяльності, оскільки охоплює всі істотні аспекти, які визначають процес правозастосування у будь-якій сфері державно-правових відносин.

2.2. Аналіз принципів та вимог законності у правозастосовній діяльності

Найважливішим критерієм ефективності правозастосовної діяльності є законність, що пронизує всі стадії правозастосовного процесу. Конкретний зміст законності у процесі застосування права виявляється через систему визначених принципів.

Питання про принципи законності є однією з актуальних проблем, що досліджуються у теорії права. Принципи законності традиційно розглядаються юридичною наукою як вихідні засади, керівні ідеї, що визначають зміст, сутність і місце цього складного явища в суспільному житті. Саме тому практично в кожній науковій роботі, присвяченій проблемам законності, тією чи іншою мірою висвітлено це питання.

Проте велика кількість публікацій ще не свідчить про існування в юридичній науці єдиної точки зору з цієї проблематики. Навпаки, багато питань, що стосуються принципів законності, сьогодні є дискусійними, зокрема, питання про найменування і кількість цих принципів. Так, А. Т. Боннер як основні принципи (вимоги) законності визначає: 1) загальність права; 2) верховенство Конституції і закону; 3) рівність усіх перед законом; 4) наявність соціальних і юридичних механізмів, що забезпечують реалізацію права; 5) «якісне» застосування права; 6) рішучу боротьбу з правопорушеннями, невідворотність юридичної відповідальності; 7) стійкість правопорядку, ефективне функціонування всього механізму правового регулювання [18, с. 22].

А. Б. Лисюткін серед найбільш значимих принципів виділяє: 1) єдність законності; 2) верховенство закону; 3) невідворотність покарання за порушення законності; 4) неприпустимість протиставлення законності й доцільності; 5) взаємозв'язок законності й культурності; 6) гарантованість прав і свобод особи [111, с. 23].

А. Ф. Єфремов вважає, що як принципи законності повинні розглядатися такі основні положення: 1) закріплення основ економічного і політичного

життя суспільства, основних прав і свобод громадян, принципів побудови і функціонування правової системи в Конституції; 2) єдність законності; 3) верховенство Конституції і закону; 4) рівність усіх громадян перед законом; 5) повага громадян до права, високий рівень правосвідомості, правової культури [50, с. 22].

В. А. Потапов як принципи і одночасно вимоги законності визначає: 1) єдність законності; 2) верховенство закону; 3) гарантованість прав і свобод особи; 4) невідворотність покарання за правопорушення; 5) неприпустимість протиставлення законності і доцільності [161, с. 21].

С. П. Жовтобрюхов до принципів законності включає: 1) єдність законності; 2) гарантованість прав і свобод громадян; 3) невідворотність покарання за порушення законності; 4) неприпустимість протиставлення законності й доцільності; 5) взаємозв'язок законності й культурності; 6) презумпцію невинуватості [218, с. 58].

М. С. Кельман вважає, що принципи законності забезпечують її демократичний і гуманний характер. Реальна (а не формальна) законність повинна базуватися на: 1) верховенстві права; 2) єдності законності; 3) загальності законності; 4) реальному характері законності; 5) забезпеченні прав людини і громадянина; 6) невідворотності і своєчасності відповідальності за правопорушення; 7) доцільності законності; 8) взаємозв'язку законності з культурою; 9) взаємозв'язку законності та справедливості; 10) законності і демократії [71, с. 497].

Уся діяльність у сфері правового регулювання має бути зорієнтована на принципи законності, на їх практичне втілення, як вважає С. Л. Лисенков. Законність базується на певних принципах, тобто на основних засадах, керівних ідеях і основоположних вимогах, що визначають її сутність та спрямованість. Основними принципами законності, що забезпечують її дієвість на практиці, є: 1) верховенство закону; 2) забезпечення повної і безперешкодної реалізації прав і свобод людини й громадянина; 3) зв'язок законності з рівнем

культурності суспільства; 4) недопустимість протиставлення законності та доцільності; 5) єдність законності; 6) притягнення до юридичної відповідальності за правопорушення лише за наявності вини у його скоєнні; 7) невідворотність юридичної відповідальності за скоєне правопорушення [110, с. 242–243].

У радянський період як принципи законності виділялися також взаємозв'язок законності й демократії, законності й державної дисципліни, державний і суспільний контроль за виконанням законів, обов'язковість розгляду скарг і звернень громадян та ін. [98].

Аналіз наведених позицій свідчить про відсутність чітких критеріїв, що дозволяють відносити ті чи інші засади законності до її принципів. Безумовно, перераховані принципи є характеристиками законності. Однак не всі з викладених положень можуть розглядатися як керівні ідеї, вихідні засади, що визначають сутність і зміст досліджуваного явища. Так, навряд чи можна погодитися з думкою А. Ф. Єфремова, що пропонує розглядати як найважливіший принцип законності ідею про необхідність закріплення основ економічного і політичного життя суспільства, основних прав і свобод громадян, принципів побудови і функціонування правової системи в Конституції. Закріплення основних прав і свобод громадян у тексті Конституції, передусім, свідчить про властивості Основного Закону, однак не визначає риси законності, оскільки дозволяє робити висновок, насамперед, про те, які існують у суспільстві ідеали, уявлення про волю, рівність, справедливість і гуманізм, що знайшли своє закріплення в Конституції країни.

На нашу думку, така ознака законності, як її зв'язок з культурністю, до принципів законності не належить, адже законність і культурність – самостійні явища. При цьому законність є винятково правовою категорією, водночас культура являє собою складний соціальний феномен, що пронизує буквально всі сфери життя і діяльності суспільства.

Нині існує понад 500 різних наукових дефініцій поняття «культура». У науковій літературі культура зазвичай визначається і розглядається як сукупність матеріальних і духовних цінностей; спосіб життєдіяльності людей і відносини між ними; своєрідність життя націй і народів; рівень розвитку суспільства; накопичена в історії розвитку суспільства інформація; сукупність соціальних норм, законів, звичаїв, традицій; релігія, міфологія, наука, мистецтво, політика; знакова система [28, с. 24]. У рамках культури як складного соціального явища можна виділяти моральну, естетичну, правову, політичну й інші складові.

В юридичній науці, зокрема, правова культура розглядається як особливий соціальний механізм, за допомогою якого забезпечується процес творення, збереження і передачі з покоління в покоління правових цінностей, інформації, традицій, що сприяють правомірній і соціально-активній діяльності (поведінці) учасників суспільних відносин [193]. Цей механізм на всіх соціальних рівнях являє собою сукупність взаємозалежних і взаємочинних елементів, спрямованих на розвиток позитивних навичок і умінь суб'єктів права у сфері правового регулювання. У масштабах усього суспільства він містить у собі такі основні елементи: 1) право; 2) правовідносини; 3) правосвідомість; 4) різні види юридичної діяльності; 5) юридичні заклади; 6) юридичну науку. Взаємодія цих елементів забезпечує прогресивний розвиток суспільної й індивідуальної правової свідомості, удосконалення особистості шляхом формування у неї необхідної системи правових знань, соціальних установок, ціннісних орієнтацій, діяльної участі в суспільно-правовому житті.

Підхід до розуміння культури як соціального явища дає підстави вважати, що це поняття значно ширше за змістом, ніж поняття «законність», тому не може розглядатися як властивість законності, як її принцип. Але культура загалом і, насамперед, її правова складова може і повинна розглядатися як фактор, що сприяє зміцненню законності.

Викликає заперечення позиція С. П. Желтобрюхова, який пропонує розглядати як один із принципів законності презумпцію невинуватості. Остання (не випадково має конституційне закріплення) є одним з основних принципів, але не законності, а кримінального процесу. Звичайно, дотримання цього конституційного положення у кримінальному процесі має виняткове значення з погляду законності, оскільки попереджає прийняття поспішних, не заснованих на доказах, висновків і оцінок, а також є основою всіх процесуальних гарантій винесення законного й обґрунтованого вироку. Як зазначав М. С. Строгович, презумпція невинуватості «...виключає упередженість, однобічний обвинувальний ухил при розслідуванні й вирішенні кримінальних справ, прийнятті довільних рішень про притягнення громадян як обвинувачуваних на основі підозри, суб'єктивної думки і вимагає дбайливого ставлення до людини, убезпечуючи її від притягнення до відповідальності через випадковий збіг обставин, помилкову обмову. Презумпція невинуватості сприяє тому, щоб карні санкції застосовувалися тільки до тих, хто дійсно порушує закон, завдає шкоди суспільству і правопорядку» [199, с. 74–75].

Очевидно, не менше значення для всіх стадій карного судочинства мають також інші конституційні норми, що гарантують недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, охорону особистого життя, що закріплені в кримінальному і кримінально-процесуальному кодексах. Але їх С. П. Желтобрюхов не розглядає як принципи законності.

Вважається, що презумпція невинуватості більшою мірою визначає організаційні особливості розслідування, розгляду і вирішення кримінальних справ. Це положення, що регламентує діяльність слідчих і судових органів, повинне розглядатися не інакше як процесуальна гарантія забезпечення законності у кримінальному процесі. Але процесуальні правові й інші гарантії – це зовнішні щодо законності явища, а тому не можуть розглядатися як її принципи. У наукових працях останніх років, на відміну від досліджень

радянського періоду, як правило, не розглядаються як принципи законності ні державний чи громадський контроль, ні прокурорський нагляд за виконанням законів, оскільки вони належать до способів, засобів, покликаних забезпечити належний рівень законності у тій чи іншій сфері правової діяльності.

Дехто з науковців не розмежовує поняття «принципи» і «вимоги» законності, розглядаючи їх як абсолютно ідентичні, цілком тотожні. За тлумачним словником сучасної української мови принцип розглядається як основне, вихідне положення якої-небудь теорії, переконання, наукової системи, а вимога – як виражене в рішучій формі прохання про те, що має бути виконане; правило, умова, обов'язкова для виконання [84]. З огляду на різний зміст цих понять не можна вважати обґрунтованими такі спрощені трактування і нехтування відмінностями.

Підкреслимо, що тепер у юридичній науці нема єдиного методологічного підходу до визначення принципів законності, що не сприяє ні процесу теоретичного пізнання цього багатоаспектного явища, ні закріпленню режиму законності в практичній діяльності різних соціальних суб'єктів, у тому числі й у сфері правозастосування [139].

Як нам видається, такий підхід мав би ґрунтуватися, насамперед, на розмежуванні таких понять, як «принципи» і «вимоги» законності. До речі, учені такі спроби робили неодноразово. Так, С. С. Алексєєв пропонував розглядати як принципи законності «...вихідні засади, керівні ідеї, що ... визначають її риси як своєрідного режиму суспільно-політичного життя», як вимоги законності – «...складові частини її змісту, ті елементи, з яких вона складається» [4, с. 232–233].

У цьому ж сенсі цікаву позицію висловив А. Б. Лисюткін. Він, зокрема, зазначає, що принципи законності, навіть у тих випадках, коли вони одержують нормативне закріплення, «... надають соціальним суб'єктам ширший вибір шляхів можливої діяльності (поведінки), оскільки не містять чітких приписів дотримуватися відповідної, конкретної вимоги. Іншими словами, принципи не

визначають заздалегідь жодних дій, а створюють можливість учасникам суспільних відносин для здійснення певних дій (вчинків) відповідно до ідеї, закладеної в них» [111, с. 66]. Вимога ж «... містить вказівки на конкретні дії, визначаючи при цьому необхідність їхнього здійснення чи стримування від них» [111, с. 67].

Очевидно, у кожній із двох розглянутих позицій є раціональне зерно. У першому випадку слушною є ідея розмежування цих понять, що характеризують змістовний аспект законності, за обсягом, у другому – залежно від деталізації можливих варіантів діяльності (поведінки). Але, водночас, жоден з підходів не враховує різну спрямованість принципів і вимог законності. За такого підходу як принципи законності слід розглядати цілісну систему керівних засад, що визначають найбільш істотні, глибинні риси цього явища, які відносяться до всіх видів діяльності суб'єктів права. Вимоги законності, на відміну від її принципів, становлять узагальнений зміст визначеної групи правових норм, характеризують спрямованість законності й належать до окремих видів діяльності визначених суб'єктів, наприклад, правотворчості, правозастосування тощо. При цьому принцип може розглядатися як сукупність визначених вимог, а кожна з них знову ж таки як сукупність визначених правових розпоряджень. Такий підхід дозволяє визначити чіткий перелік принципів і вимог законності, здійснити нормативне закріплення останніх і їхню конкретизацію, що створює додаткові можливості для зміцнення законності й правопорядку у сфері застосування права.

Цікавим є варіант класифікації принципів законності, запропонований І. Л. Невзоровим. Уникаючи зайвого поділу, він формулює принципи в узагальненому вигляді, виділяючи: 1) верховенство закону; 2) єдність законності; 3) доцільність законності; 4) реальність законності [139]. Проте ця класифікація потребує певної деталізації. Насамперед, ті зміни, що відбулися у правовій системі України у зв'язку з прийняттям Конституції України, дають підставу вважати, що як найважливіший принцип законності слід розглядати

положення про верховенство Конституції і законів, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, положень ратифікованих міжнародних договорів України. Зміст цього принципу не обмежується фактом визнання верховенства Конституції і законів, загальновизнаних положень і норм міжнародного права в системі нормативних актів. За такого розуміння цей принцип є передусім властивістю права, ніж законності, оскільки виражає лише співвідпорядкованість правових норм залежно від джерела права. У зв'язку з таким вузьким розумінням цього положення науковці не розглядають його як самостійний принцип законності, а вбачають у ньому лише один з юридичних засобів забезпечення єдності законності.

Принцип верховенства Конституції і закону повинен розумітися у ширшому значенні – як підпорядкованість Конституції, загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, закону всіх нормативних актів і актів правореалізації [8]. Фактично це означає існування своєрідної ієрархічної градації: Конституція України – загальновизнані принципи і норми міжнародного права, положення міжнародних договорів України – закони – підзаконні нормативні акти – правозастосовні акти – виконавчі акти. Існує і внутрішня ієрархія, яка передбачає верховенство законів по щодо підзаконних правових актів і актів правозастосування вищих органів і установ стосовно нижчого рангу аналогічних актів тощо.

У сфері застосування права практична реалізація зазначеного принципу передбачає, що правозастосовна діяльність та її результати повинні суворо відповідати положенням усіх правових норм, на основі яких здійснюється її регулювання. Але у процесі розгляду і вирішення юридичних справ суб'єкти правозастосування повинні орієнтуватися на положення: по-перше, Конституції України, яка є актом вищої юридичної сили [195, с. 14–15]; по-друге, загальновизнаних принципів та норм міжнародного права, міжнародних договорів України [136, с. 198]; по-третє, законів, що відповідають Конституції України (саме закон, а не підзаконний акт повинен розглядатися суб'єктами

правозастосовної діяльності як базовий, первинний регулятор суспільних відносин) [112, с. 32–36]. Однак на практиці досить часто суб'єкти правозастосування практичній діяльності значно частіше апелюють до положень відомчих актів, ніж до законів, а тим більше до Конституції України [242, с. 17].

Проблема співвідношення законів і підзаконних актів існує давно. Але, напевно чи доцільно з позицій сьогодення говорити про важку спадщину авторитарної радянської системи [111, с. 23], а тим більше розглядати її як головну причину незадовільного стану законності у деяких сферах правозастосовної діяльності.

На нашу думку, серйозною перешкодою на шляху реалізації цього принципу у сфері застосування права слід вважати надто низький рівень професійної культури, зокрема, її правової складової, посадових осіб правозастосовних органів. Це виражається в невмінні, а іноді й небажанні зазначених суб'єктів ухвалити правильне рішення у конкретній юридичній ситуації, у тому числі й у тих випадках, коли виникає конкуренція між правовими розпорядженнями, коли рішення у справі повинно бути прийняте відповідно до правових положень, що мають найбільшу юридичну силу.

Зазначимо, що таким чином не вирішуються проблеми, пов'язані з удосконаленням чинного законодавства на всіх рівнях. Негативно позначається така ситуація і на ефективності, а отже, і законності правозастосовної діяльності.

З принципом верховенства Конституції і закону нерозривно пов'язаний принцип єдності законності, що, зрештою, передбачає: по-перше, єдину спрямованість у правовому регулюванні однорідних суспільних відносин, що впливає із загальних для всіх регіонів країни інтересів і потреб; по-друге, єдність у розумінні, застосуванні й виконанні законів і підзаконних нормативних актів на всій території країни всіма суб'єктами права.

Закони й видані уповноваженими на те органами держави нормативні акти повинні тлумачитися і застосовуватися однаково відповідно до їхньої «букви» і «духу» на всій території країни і всіма суб'єктами суспільних відносин [49]. Неприпустимим є тлумачення того чи іншого закону залежно від особистих інтересів конкретного суб'єкта, місцевих умов та інших чинників.

Проте зміст аналізованого принципу не вичерпується тільки територіальним аспектом законності. Філософи стверджують, що «... закон єдиний і неподільний у всіх точках простору і часу, де діють люди і між собою пов'язуються, у тому числі й закони суспільного блага» [118, с. 117]. З цього приводу багато авторів вважають можливим виділення тимчасового і суб'єктного аспектів цього принципу [104].

Єдність законності в часі (темпоральний аспект) визначається єдиним порядком набрання законів й інших нормативних актів чинності, їхнього скасування чи зміни.

Єдність законності щодо суб'єктів забезпечується встановленням однакового правового статусу для однотипних суб'єктів права. У сфері правозастосування це означає, що всі органи, організації, установи, що визнаються суб'єктами правозастосування визначеного виду, одержують рівну (однакову) правосуб'єктність і компетенцію. Наприклад, Кримінально-процесуальний кодекс України закріплює однакові повноваження для будь-якої посадової особи, яка виконує процесуальні функції дізнання, досудового слідства, незалежно від того, яке службове становище ця особа займає в ієрархічній структурі органу дізнання чи досудового слідства. Аналогічні процесуальні повноваження мають суди, що розглядають кримінальні справи у першій інстанції.

Однак на практиці ці вимоги не завжди дотримуються тими, хто застосовує правові норми. Зазвичай положення законів трактуються і застосовуються, виходячи з певних регіональних, національних, місцевих умов, можливостей, традицій тощо. Нерідко деякі суб'єкти правозастосовної

діяльності перевищують межі наданих їм повноважень, виходять за рамки своєї компетенції. Такі дії підривають режим законності, стабільність соціальної практики.

Істотне значення для характеристики законності має її співвідношення і взаємозв'язок з доцільністю. Питання про співвідношення цих понять по-різному висвітлюється науковцями. У багатьох публікаціях положення про неприпустимість протиставлення законності й доцільності розглядається як особливий принцип законності (А. Т. Боннер, А. Б. Лисюткін, С. П. Желтобрюхов та ін.).

Але за такого розуміння йдеться про зовнішні зв'язки, а не про внутрішні властивості законності, що можуть розглядатися як принципи даного явища. Тому дехто з науковців, які аналізували співвідношення законності й доцільності, не включали таке положення до переліку принципів законності. Так, наприклад, А. Ф. Єфремов зазначає, що «... неприпустимість протиставлення законності й доцільності настільки очевидна, настільки явно вона впливає із сутності права, настільки вона є складовою частиною єдності законності, що унеможлиблює її виділення як самостійного принципу законності» [49, с. 73].

У низці публікацій сформульований і обґрунтований принцип доцільності законності (В. С. Афанасьєв, І. П. Левченко, П. М. Рабінович). Такий підхід, відповідно до якого доцільність розглядається як внутрішня властивість законності, найбільшою мірою відповідає методологічному значенню поняття «принцип». При цьому в основі принципу доцільності законності лежить ідея презумпції доцільності закону [180].

Останній підхід, на наш погляд, найбільш обґрунтований, оскільки в цьому випадку доцільність розглядається як внутрішня властивість законності. Але, незважаючи на таке формулювання, дехто з науковців цей принцип трактує як неприпустимість протиставлення законності й доцільності на етапі практичної реалізації правових розпоряджень. Водночас В. С. Афанасьєв

зазначає, що у сфері застосування права проблема доцільності законності зводиться не до обговорення того, чи доцільна правова норма, а до вибору оптимального, що дає найбільший ефект варіанта її виконання, застосування, тобто пошуку найдоцільнішого (у межах закону), що враховує всі конкретні обставини рішення [9]. Але за такого розуміння аналізованого принципу законність і доцільність знову розглядаються як два цілком самостійних критерії ефективності правозастосовної діяльності.

Як нам видається, принцип доцільності законності має інший зміст. У його основі лежить ідея презумпції доцільності закону. Якщо це врахувати, то можна виділити два істотних аспекти, пов'язані з розумінням цього принципу законності і його практичним втіленням у сфері застосування права.

Перший аспект має суто внутрішнє значення, стосується діяльності правозастосовника. Як уже зазначалося, порядок розгляду і вирішення юридичних справ досить докладно регламентовано положеннями чинного законодавства за допомогою процедурних і процесуальних норм. Багато з цих норм виникли внаслідок узагальнення правозастосовної практики, а тому можуть розглядатися як науково обґрунтовані й доцільні рекомендації, що покликані сприяти підвищенню ефективності застосування права. Дотримання положень цих правових розпоряджень значно спрощує діяльність правозастосовника з вирішення проблемної ситуації, що поставлена перед ним, надає цій діяльності характеру доцільності. Так, у ст. 138 Цивільного процесуального кодексу України визначено перелік дій, які має вчинити суддя в порядку підготовки справи до судового розгляду. Здійснення цих підготовчих дій значно полегшує подальшу діяльність судді, тому що до моменту судового розгляду він уже має уявлення про обставини, що мають значення для правильного вирішення справи; характер правовідносин сторін і закону, яким варто керуватися; склад осіб, які беруть участь у справі; докази, які кожна сторона повинна пред'явити в обґрунтування своїх тверджень. Усе

це, врешті-решт, сприяє своєчасному і правильному розгляду і вирішенню справи вже у першому судовому засіданні.

Другий аспект пов'язаний з розумінням аналізованого принципу, в основі якого лежить ідея доцільності закону, має загальносоціальне значення. Розгляд і вирішення юридичних справ у суворій відповідності із законом забезпечує організованість, упорядкованість суспільних відносин. Практична реалізація законів може розглядатися як спосіб правового дозволу різних соціальних суперечностей і конфліктів інтересів [7]. Принцип доцільності законності передбачає, що сама ідея законності становить для суспільства безсумнівну соціальну цінність і значимість, її послідовна практична реалізація дозволяє перевести правові розпорядження у площину конкретних правовідносин, сприяючи тим самим зміцненню існуючого правопорядку і стабільності в суспільстві.

Проте будь-яка ідея навіть у тих випадках, коли вона нормативно закріплена, сама по собі не дієва. Необхідна сукупність відповідних умов, певний арсенал способів і засобів для її практичної реалізації [21]. Усі ці умови, способи і засоби є невід'ємними елементами своєрідної системи забезпечення законності у правозастосовній діяльності.

Серед науковців утвердився погляд, за яким функціонування такої системи надає законності особливої властивості. Одні з них (наприклад, В. С. Афанасьєв, І. П. Левченко) називають її властивістю реальності, другі (наприклад, П. М. Рабінович) – забезпеченості, треті (А. Б. Лисюткін, С. П. Желтобрюхов, Х. С. Гуцирієв та ін.) – гарантованості. При цьому і ті, й інші пропонують розглядати цю властивість як особливий принцип законності.

Розвинена система забезпечення законності орієнтує суб'єктів правозастосовної діяльності на необхідність фактичного виконання правових розпоряджень у процесі розгляду і вирішення юридичних справ, своєчасного реагування на будь-яке порушення закону, забезпечення невідворотності відповідальності за кожне скоєне правопорушення. Проте, на нашу думку, не

можна розглядати забезпеченість законності загальносоціальними факторами і спеціальними державно-правовими засобами як її принцип, тобто керівну ідею, що визначає її сутність і внутрішній зміст. Система забезпечення законності являє собою сукупність необхідних умов, способів і засобів, покликаних сприяти практичній реалізації основних ідей законності, впровадженню її принципів у правозастосовну діяльність. Унаслідок цього, вся система загалом, як і її окремі елементи, виступають стосовно основних ідей законності як зовнішнє, цілком самостійне явище, що не визначає сутність законності, а тому не може розглядатися як її принцип.

Таким чином, на нашу думку, властивості й характеристики законності можуть бути зведені в чотири основні групи: 1) принципи законності; 2) вимоги законності; 3) способи і засоби зміцнення законності; 4) ознаки, що характеризують зв'язок законності з іншими соціальними інститутами (культурою, державною дисципліною тощо). З-поміж них за особливим значенням слід виділити дві перші, оскільки саме в них визначається сутність цього явища. Усі принципи діють тільки в системній єдності. Чітка і неухильна реалізація цих принципів може розглядатися як своєрідний порядок дій щодо зміцнення законності у сфері застосування права.

Висновки до розділу 2

Застосування права слід розглядати як правореалізаційну діяльність, за допомогою якої організується державне управління в соціально-правовому середовищі. Специфіка правозастосування полягає ще й у тому, що цій формі правореалізаційної діяльності, як правило, властивий творчий характер. Таким чином, на нашу думку, правозастосування – це державно-владна, управлінська, творча правореалізаційна діяльність, що виконується у встановлених законом процедурних і процесуальних формах і покликана забезпечити адресатам правових норм можливість реалізації належних їм прав і покладених на них юридичних обов'язків.

Стадії логічної послідовності є характерними для будь-якої правозастосовної діяльності незалежно від будь-яких організаційних і юридичних особливостей справи, що розглядається. Виокремлення цих стадій дозволяє розробити загальнотеоретичну модель правозастосування, що має три основні етапи: 1) установлення фактичних обставин справи; 2) вибір і аналіз норми права; 3) прийняття рішення і його документальне оформлення.

Найважливішим критерієм ефективності правозастосовної діяльності є законність, що пронизує всі стадії правозастосовного процесу. Конкретний зміст законності у процесі застосування права виявляється зовні через систему визначених принципів.

Законність базується на певних принципах, тобто на основних засадах, керівних ідеях і основоположних вимогах, що визначають її сутність та спрямованість.

Як нами з'ясовано, сьогодні в юридичній науці нема єдиного методологічного підходу до визначення принципів законності, що не сприяє ні процесу теоретичного пізнання цього багатоаспектного явища, ні закріпленню режиму законності в практичній діяльності різних соціальних суб'єктів, у тому числі й у сфері правозастосування. На нашу думку, такий підхід повинен

ґрунтуватися, насамперед, на розмежуванні понять «принципи» і «вимоги» законності.

Єдність законності щодо суб'єктів забезпечується встановленням однакового правового статусу для однотипних суб'єктів права. У сфері правозастосування це означає, що всі органи, організації, установи, що визнаються суб'єктами правозастосування визначеного виду, отримують рівну (однакову) правосуб'єктність і компетенцію. Істотне значення для характеристики законності має її співвідношення і взаємозв'язок з доцільністю.

Система забезпечення законності являє собою сукупність необхідних умов, способів і засобів, покликаних сприяти практичній реалізації основних ідей законності, впровадженню її принципів у правозастосовну діяльність.

РОЗДІЛ 3

ФАКТОРИ ОПТИМІЗАЦІЇ ДОТРИМАННЯ ЗАКОННОСТІ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ

3.1. Правові та організаційно-управлінські фактори забезпечення законності

Протягом багатьох років у юридичній літературі проблема забезпечення законності зводилася до дії її гарантій, які розумілися як умови і спеціальні засоби, що забезпечують дотримання правових розпоряджень. Традиційно науковці виділяли дві групи гарантій: загальні й спеціальні. Так, С. В. Бобровник до першої групи відносить соціально-економічні, політичні, ідеологічні, моральні, суспільні гарантії. Як спеціально-юридичні гарантії законності він розглядає: 1) чітку нормативну врегульованість правовими актами суспільних відносин, що потребують правової регламентації; 2) удосконалення законодавства; 3) взаємозв'язок і взаємозабезпеченість правових розпоряджень у системі права; 4) діяльність спеціальних органів, що контролюють дотримання законів, інших нормативних актів Конституційного Суду, судів загальної юрисдикції, органів прокуратури, державних органів управління за підлеглими їм структурами [59]. Таких позицій дотримуються і багато інших учених (Н. Т. Александров, С. М. Братусь, С. Ф. Желтобрюхов, Д. А. Керімов, Л. А. Луць, О. І. Осауленко, П. О. Недбайло, П. М. Рабінович).

Водночас, у рамках традиційного підходу висловлювалися й інші погляди. Так, А. Ф. Єфремов аналізує три групи гарантій: економічні, політичні, юридичні. До останніх він відносить: 1) право на судовий захист; 2) державний і громадський контроль; 3) прокурорський нагляд; 4) інститут юридичної відповідальності. Учений нагадує також про існування організаційних гарантій, покликаних забезпечити раціональну організацію діяльності судів і правоохоронних органів з розкриття, припинення і попередження

правопорушень. Але при цьому він вважає, що ці питання виходять за межі права. Що ж стосується ідеологічних гарантій законності, то, аналізуючи положення ст. 13 Конституції РФ, що закріплює ідеологічні і політичні принципи, А. Ф. Єфремов зазначає, що виділяти будь-які ідеологічні гарантії законності неможливо. На його думку, не може йтися про будь-які соціальні гарантії законності, оскільки реального значення в зміцненні законності вони ніколи не мали, а були лише ідеологічним обґрунтуванням переваг соціалістичного способу життя, соціалістичної законності над буржуазною.

Від традиційного підходу до розгляду питання про гарантії законності істотно відрізняється позиція Л. Д. Воеводіна, який вважає за можливе виділяти тільки юридичні гарантії. Матеріальні й соціальні гарантії законності, на його думку, є ностальгійними спогадами про минуле.

Безумовно, кожен із згаданих підходів потребує критичного осмислення. Вважаємо послідовнішою позицію С. В. Бобровник, однак, на наш погляд, перші три виділені автором гарантії можуть бути об'єднані в одну і закріплені у чинному законодавстві. Що ж стосується останньої юридичної гарантії, то тут виникає низка запитань. Чому суди загальної юрисдикції розглядаються науковцем як контролюючі органи, а господарські – ні? Хіба контрольні функції властиві тільки державним органам і не властиві органам місцевого самоврядування, громадським організаціям? Хіба управління зводиться тільки до здійснення контролю?

Дискусійною є точка зору А. Ф. Єфремова. Конституція Російської Федерації та Конституція України справді закріплюють принцип політичної, економічної та ідеологічної різноманітності. Проте це не означає, що фактори ідеологічного характеру не впливають на стан законності. У будь-якому випадку можна вести мову про правову ідеологію, що панує в суспільстві, яка характеризує рівень загальної і правової культури населення й посадових осіб, усталеність звичок, рівень правової свідомості, ставлення до закону і

сформованих звичаїв, що визначають традиції народу як законослухняного і здатного законно відстоювати свої права й інтереси.

Впливають на стан законності й соціальні умови. Науковці слушно зазначають, що «...соціальні й інші конфлікти, сутички відкидають правові гасла. Тому для забезпечення законності важливо мати стабільні умови життя, а суспільство не повинно мати внутрішніх суперечностей» [20, с. 37–38]. Але це тільки одна сторона питання, інша – стосується рівня соціальної забезпеченості й задоволеності населення соціальними благами. Коли в суспільстві панує стабільність, а людина почуває себе ситою, одягненою, обутою, має дах над головою й упевнена в завтрашньому дні, то за таких сприятливих умов життя вона утримується від девіантної поведінки. Навпаки, якщо для суспільства характерні конфлікти і потрясіння, коли зростає злочинність, безробіття, убогість, безправність, спостерігається падіння моралі, панує морально-побутова розбещеність, коли маси населення перебувають у безвихідному становищі, то це підштовхує людину на злочинний шлях, адже іншої альтернативи своєму існуванню практично їй важко віднайти [213, с. 28–29].

Найбільше заперечень викликає твердження Л. Д. Воєводіна, про те, що правові явища й процеси розвиваються самі по собі, не зазнаючи впливу економічних, політичних, соціальних, культурних і інших факторів. Виходить, що для забезпечення законності достатньо ухвалити новий справедливий закон або розширити сферу судового контролю, і проблема може розв'язатися сама собою. Але ж на практиці так не буває.

Головний недолік наведених підходів полягає в тому, що його прихильники розглядають право як теоретично ідеальне право, яке не може існувати. Вони не враховують наявність помилок у діяльності правозастосовних органів, незнання суб'єктами правозастосовної діяльності правових розпоряджень тощо. Проте фактори (процеси або явища), що зазвичай у науковій літературі називаються гарантіями законності, залежно від свого якісного стану, рівня розвитку, не завжди є такими. Наприклад, прокурорський

нагляд, що реалізується у конкретних діях багатьох прокурорів, які працюють не завжди безпомилково, безкорисливо і, навіть, законно, на жаль, не у всіх випадках гарантує юридичну правомірність у діяльності органів, які підпадають під нагляд [57]. Справедливість такого висновку підтверджується результатами численних соціологічних досліджень. Так, за даними опитування, проведеного В. О. Гацелюком серед прокурорських працівників, багато хто з них, здійснюючи нагляд за діяльністю органів досудового слідства, жодного разу не використовував своїх повноважень щодо скасування або зміни обраного запобіжного заходу. Причини цього різні: 32 % опитаних відзначили недостатнє вивчення матеріалів кримінальних справ; 13 % – недооцінка важливості цього питання, небажання зайвих турбот; 7 % – перестрашування; 3,5 % – інертність у роботі [36]. Наведені дані наочно свідчать про те, що значна кількість прокурорів часто недооцінюють важливість нагляду за слідством, а тому за цих умов така діяльність навряд чи може розглядатися як гарантія законності.

З огляду на виявлені недоліки у практичній діяльності правоохоронних органів, на нашу думку, традиційна теорія гарантій законності потребує істотної модернізації. У зв'язку з цим більш продуктивним є комплексний підхід щодо забезпечення законності, який ґрунтується на принципових положеннях.

Законність, як уже зазначалося, є одним з найважливіших показників ефективності правозастосування. Загальновизнаним у науці можна вважати положення про те, що ефективність будь-якого виду людської діяльності обумовлена двома факторами: професійною підготовкою виконавця та наявністю належних умов роботи. Законність, що є одночасно принципом організації і діяльності держави та функціонування суспільства, методом державного управління суспільством, режимом суспільно-політичного життя, що визначає спосіб взаємодії між органами державної влади та населення, способом досягнення демократії, складається з численних індивідуальних

юридично правомірних актів діяльності та поведінки. Ці обставини дозволяють, у свою чергу, виділити дві групи факторів, що впливають на якість, а отже, на законність правозастосовної діяльності: суб'єктивного й об'єктивного характеру. При цьому також необхідно розрізняти внутрішній і зовнішній рівні їх взаємодії.

Фактори суб'єктивного характеру досить різноманітні. Вони характеризують індивідуальні риси правозастосовника, рівні його морального, правового, естетичного, професійного, інтелектуально-вольового розвитку.

Під впливом об'єктивних факторів (економічного, політичного, соціально-культурного, ідеологічного, правового, організаційно-управлінського характеру) формується, з одного боку, особистість правозастосовника, а з іншого – та атмосфера, в якій відбувається його діяльність.

У наслідок зовнішньої взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів утворюється та реальна життєва ситуація, сприймаючи й оцінюючи яку суб'єкт приймає рішення про свою подальшу діяльність (поведінку). При цьому вибір правомірного або протиправного варіанта у кожному конкретному випадку визначається різним співвідношенням, поєднанням об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Ми акцентуємо увагу на об'єктивних факторах. Поняття «фактор» розглядається як причина, рушійна сила розвитку певного процесу або явища, що визначає його характер або його окремі риси. Об'єктивні фактори виступають умовами гарантування законності, що закладені в закономірностях і тенденціях розвитку суспільства, в основних аспектах соціального життя людей. Ці умови пов'язані з матеріально-побутовим рівнем життя людей, з економічними процесами; характером державно-владних розпоряджень і політичних заходів щодо законності; соціальною сферою життя людей, розміщенням соціальних сил, груп, рівні їхнього взаєморозуміння і конфліктності; рівнем культури і звичаїв, панівною ідеологією і свідомістю людей, усталеними звичками, традиціями; державно-правовим режимом,

професіоналізмом юридичного оформлення основних способів і засобів забезпечення законності [154].

Усі ці фактори, що впливають на стан законності, утворюють складну багаторівневу соціальну систему, елементи якої взаємопов'язані, взаємозалежні, взаємообумовлені. Залежно від якісного стану кожен з цих факторів може розглядатися або як гарантія законності, або як фактор нейтрального характеру, а в деяких випадках і як дестабілізуючий фактор, що зумовлює порушення законності у сфері правозастосування. При цьому необхідно враховувати, що економічні, політичні, ідеологічні фактори, на відміну від правових і організаційно-управлінських, впливають на законність у сфері застосування права, як правило, побічно.

В юридичній науці давно утвердилася думка про те, що найважливішою передумовою законності є закон [76]. Тому досконале чинне законодавство слід розглядати як одну з найважливіших умов забезпечення законності у правозастосуванні. При цьому ступінь досконалості чинного законодавства визначається не кількістю законів та інших нормативно-правових актів, а їхнім якісним рівнем.

В українській мові «якість» – це категорія сукупної визначеності, особистих ознак, особливостей того чи іншого предмета, що відрізняє його від інших. В юридичній літературі якість закону, у свою чергу, розуміють як сукупність істотних властивостей закону, що відображають його переваги і обумовлюють його здатність та придатність задовольняти визначені потреби й інтереси суспільства, його громадян, їхніх колективів і організацій [244].

При цьому властивості можуть бути зведені в три групи: 1) ті, що характеризують сутність закону як явища (верховенство, нормативність, офіційність тощо); 2) ті, що характеризують ступінь досконалості закону; 3) ті, що відображають результати його реалізації. У рамках нашого дослідження найбільший інтерес становить друга група властивостей.

Якість закону не можна визначати лише за його моральною оцінкою. Якісний закон повинен відповідати відповідним соціальним і юридичним критеріям. До соціальних критеріїв, яким повинен відповідати закон, поряд з вимогами моральності, належать: а) відповідність реальним умовам життя, рівневі розвитку суспільних відносин; у законі повинні враховуватися назрілі потреби й інтереси суспільства, а також прогресивні тенденції соціально-економічного, політичного, духовного його розвитку; б) адекватність нормативного опосередкування суспільних відносин, які регулюються; втручання права у суспільне життя має свої межі, тому закон повинен регулювати лише найзначиміші (фундаментальні) суспільні відносини [45]; в) ресурсозабезпеченість, що передбачає врахування реальних можливостей забезпечення матеріальними, фінансовими, організаційними, людськими й іншими ресурсами [223].

Найважливішими юридичними властивостями, що визначають ступінь досконалості, закону можуть бути:

– конституційність; це передбачає, насамперед, предметну та змістовну відповідність закону Конституції України і положенням, що мають вищу юридичну силу законів [82, с. 78];

– системність; це означає, з одного боку, внутрішню узгодженість нормативних правових розпоряджень, що становлять його зміст, з іншого – узгодженість, несуперечність, взаємодією з іншими законами та нормативними правовими актами;

– пряма дія; з методологічної точки зору будь-який закон повинен мати три складові частини, без взаємодії яких він не може регулювати суспільні відносини, а саме: 1) матеріальні норми, які закріплюють за суб'єктами права й обов'язки, що відображає визначену міру їх свободи; 2) процедурні засоби реалізації прав і обов'язків, що забезпечують формальну рівність нерівних суб'єктів; 3) засоби захисту і поновлення як матеріального, так і процесуального права, яке порушено або заперечується [245, с. 83];

– техніко-юридична досконалість; йдеться, насамперед, про форму викладу змісту закону, покликану забезпечити його точність і ясність, зручність у використанні як документа.

Зазначені вимоги цілком можуть придатні для оцінки якості підзаконних нормативних актів. Але аналіз чинного законодавства дозволяє зробити висновок, що його якісний рівень далекий від досконалості. Правотворчі органи часто ігнорують зазначені вимоги, що зумовлює невідповідність чинного законодавства реальним потребам, інтересам і можливостям суспільства. Причини цього досить різноманітні, їх можна пояснити як невмінням, так і небажанням правотворчих органів реалізувати корпоративний, відомчий, загальносоціальний інтереси у вигляді «правового монумента» [233, с. 11].

Суттєвим недоліком є недостатня орієнтація законодавця на об'єктивні закономірності розвитку регульованих законом відносин. Так, за оцінкою фахівців, низька ефективність багатьох прийнятих нормативних актів, що повинні були упорядкувати ринкові відносини, пояснюється тим, що у свій час нормотворчі органи керувалися лише одним бажанням – максимально швидко забезпечити перехід до ринкової економіки. Але при цьому не враховувалися такі фактори, як монополізм виробників, низький рівень контролю за виконанням законів, правосвідомості і правової культури населення.

Недостатнє вивчення законодавцем глибинних процесів розвитку суспільства й економіки зумовило такий дефект правотворчості, як казуїстичність прийнятих законів, їх спрямованість на вирішення тимчасових завдань. Краще закон не ухвалювати взагалі, ніж ухвалити і не додержуватись його. Закон, який не виконується, девальвується, завдає більше шкоди, ніж користі. Адже невиконання законів породжує неповагу до них, правовий нігілізм.

Як відомо, що основні функції права – регулятивна і охоронна. Перша проявляється у впливі на суспільні відносини. Норму, яка не позначається на цих відносинах, не можна вважати результативною, ефективною, практично

реалізованою [107, с. 58]. Така норма не є еталоном, правилом, зразком поведінки.

Застосування правових норм передбачає їх дотримання і виконання. Таким чином, закон реально існує і діє тоді, коли його дотримуються.

Нині кодифікаційний процес у країні відбувається на належному рівні. Однак, незважаючи на це, фіксуються численні факти беззаконня, зростає злочинність, у тому числі й організована, поширена корумпованість усіх гілок влади, безвідповідальність, порушення законних прав і свобод особи, цинічне ставлення до закону, навіть з боку правоохоронних органів, у тому числі прокуратури й суду стали буденними явищами.

Причина цього полягає в тому, що закони не виконуються і ніхто за це не несе відповідальності. На жаль, поганий приклад тут показують представники найвищих владних структур. Звернемося до такого факту, Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою України 16 липня 1990 р. [44, ст. 429], Закон України «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 р. [171, ст. 499], Закон України «Про власність» від 7 лютого 1991 р. [166, ст. 249] та інші акти, спрямовані на реалізацію Декларації про державний суверенітет України, оголосили власністю народу України все майно, наявне в межах її території. Воно є матеріальною основою суверенітету України і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Народ України має виняткове право на володіння, користування і розпорядження її національним багатством. Природний, економічний, науково-технічний та культурний потенціали повинні використовуватися для підвищення рівня життя народу. Після розпаду СРСР в Україні виникли правові підстави на частку в загальному ВВП, створюваному в тому числі працею нашого народу, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, створеному завдяки зусиллям народу нашої держави.

У Декларації про державний суверенітет Україна урочисто проголосила про свій намір стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Історично склалося так, що лєвова частка національного доходу в колишньому СРСР витрачалася на озброєння. І основним національним багатством України, яке вона дістала в спадщину після розпаду Союзу, стала зброя, якою треба було розумно розпорядитися. Тактична ядерна зброя, як відомо, була поспішно і безоплатно передана Росії за розпорядженням колишнього Президента України Л. Кравчука.

Ми стали свідками й німими заручниками безпрецедентної «епопеї» поділу багатостраждального Чорноморського флоту, який неодноразово топили, щоб він не дістався ворогам.

Постановка Росією питання про поділ Чорноморського флоту є протизаконною, такою, що суперечить Декларації про державний суверенітет України і Закону про власність. Україна, як суверенна держава, не повинна ділити з будь-ким майно, яке їй належить на праві власності і яким вона може володіти, користуватися і розпоряджатися самостійно. Якщо визнати правомірність посягань Росії щодо поділу Чорноморського флоту, то слід побратськи ділити Балтійський, Північний та Тихоокеанський флоти та різні флотилії.

Як відомо, між Україною і Росією тривають суперечки й щодо місця майбутнього базування Чорноморського флоту. Росія вимагає, щоб у Криму базувалися лише російські ВМС. Це грубе порушення державного суверенітету України, зокрема її територіального верховенства. Визнати ж частку народу України у загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютних фондах і золотому запасі, Росія відмовилась.

У Москві 9 грудня 1994 р. колишні Прем'єр-міністр України О. Масол і Прем'єр-міністр Росії В. Чорномирдін підписали «Договір між Україною і

Російською Федерацією про врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього державного боргу і активів колишнього Радянського Союзу», відомий як «нульовий варіант» [152].

Суть цієї угоди полягала в тому, що Україна передає, а Російська Федерація бере на себе обов'язки сплачувати борги колишнього СРСР станом на 1 грудня 1991 р. та приймає частку України в активах СРСР. Тобто це договір про відмову України від майна колишнього Союзу.

Водночас ст. 3 Закону України «Про міжнародні договори» передбачає оцінку фінансових наслідків укладення міждержавних угод. Отже, перед тим, як підписати договір, повинна була бути надана повна й достовірна інформація про «активи та пасиви».

Засоби масової інформації оприлюднили скандальну ситуацію, яка склалася навколо державного боргу України. Нашу державу було оголошено банкрутом, оскільки вона немає змоги сплатити всі борги, в тому числі й державний борг Росії загальною сумою 2,5 млрд. доларів. Такий борг виник тому, що свого часу віце-прем'єр-міністр В. Пензеник підписав угоду, згідно з якою борги українських підприємств російським перетворилися на державний борг. Аналогічного рішення для російських підприємств прийнято не було. Тому нині Україна сплачує Росії за цей борг відсотки.

Зрозуміло, що угода про борги значно ускладнює й без того складне фінансово-економічне становище України. Проте відповідно до ст. 33 Цивільного кодексу України і ст. 7 Закону України «Про власність» держава не відповідає за зобов'язаннями державних організацій, які є юридичними особами, а ці організації не відповідають за зобов'язаннями держави. Тому зазначена угода є протизаконною і підлягає скасуванню.

Згідно зі ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Основний Закон держави передбачає чіткий і ефективний

механізм контролю за додержанням законності в діяльності уряду. Відповідно до ст. 87 Конституції України, Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менше третини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України і прийняти резолюцію недовіри йому більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Президент України відповідно до ст. 106 Конституції України зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України та скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

Згідно зі ст. 1 Конституції Україна є правовою державою. А в такій державі має панувати верховенство закону і принцип законності не може нехтуватися через певні політичні міркування чи амбіційні прагнення «північного сусіда».

Однак доводиться констатувати, що випадки ігнорування закону, який захищає інтереси держави, з боку як законодавчої, так і виконавчої влади непоодинокі. Так, щорічно Верховна Рада України ухвалює Закон «Про Державний бюджет», який постійно не виконується. І ніхто за це не несе відповідальності.

Прикладом правового нігілізму органів державної виконавчої влади є їх ставлення до потреб аграрного сектора економіки сільського господарського виробництва. Не применшуючи ролі та значення інших галузей народного господарства, можна стверджувати, що сільське господарство є найважливішою галуззю. Та ситуація, що нині склалася, виникла виключно з вини держави [79].

Як бачимо, наведене зовсім не свідчить про правову стабілізацію. Реальна ситуація зовсім інша.

Прагнення вирішити за допомогою закону будь-яке завдання, відреагувати на будь-який дефіцит або несприятливу ситуацію обертається лише ілюзією вирішення проблеми. Законодавчі акти готуються наспіх, з багатьма помилками, без урахування передбачуваних наслідків [134, с. 23].

Суперечливість чинного законодавства (як по вертикалі, так і по горизонталі) дезорієнтує правозастосовника, оскільки щоразу він опиняється перед дилемою – якою правовою нормою слід керуватися. Своєрідним наслідком цього є суперечлива правозастосовна практика, що не сприяє підтриманню стабільності й правопорядку в суспільстві.

Аналіз чинних законодавчих актів дає підстави вважати, що нині не всі закони є актами прямої дії. Учені-правознавці зазначають, що в багатьох законах є тільки матеріальні розпорядження, а відсутні ретельно розроблені процедури, технічні норми їхнього досягнення [79]. Це зумовлює декларативність багатьох законів, бо механізм реалізації законодавчих розпоряджень відданий на розсуд виконавчої влади.

Існування правозастосовного розсуду – фактор об'єктивний, але при цьому необхідно враховувати, що він однаковою мірою уможливорює не тільки зловживання закону на благо, а й зловживання з боку правозастосовних органів та їхніх посадових осіб для підміни закону авторитарними волюнтаристськими розпорядженнями.

Тому чітке законодавче вирішення процедурних питань, пов'язаних з визначенням для кожного правозастосовного органу предмета його відання, повноваження у процесі розгляду і вирішення тієї або іншої категорії юридичних справ, є необхідною умовою, що сприяє зміцненню законності. Успішне вирішення поставлених завдань дозволить унеможливити випадки необґрунтованого втручання суб'єктів правозастосування у сферу діяльності інших органів і посадових осіб; підміну і присвоєння функцій інших органів; невиконання покладених державних функцій; уникнути помилок у прийнятих правових актах та низки інших порушень процедурного характеру.

У зв'язку з цим очевидна необхідність подальшого вдосконалення процесуального законодавства. Суворо встановлений процесуальний порядок розгляду і вирішення юридичних справ, що визначає форми, методи діяльності судових органів та інших учасників процесу, завжди розглядався юридичною

наукою як одна з найважливіших правових гарантій законності у сфері застосування права. Так, фахівці у сфері кримінального процесу цілком резонно підкреслюють, що «... наявність і чітка визначеність процесуальних норм багато в чому визначають правильне застосування кримінального закону, забезпечують швидке виявлення і покарання винних у здійсненні злочинів, а також захист невинних від необґрунтованої підозри у вчиненні злочину, притягнення до кримінальної відповідальності й засудження» [134, с. 29]. Однак з позицій сьогодення чинне процесуальне законодавство потребує ґрунтовного доопрацювання. За підрахунками фахівців, до чинного Кримінально-процесуального кодексу України з моменту його прийняття було вже внесено понад 400 змін і доповнень. Як зазначає О. Є. Устюгова, сьогодні чинний Кримінально-процесуальний кодекс України перетворився в еkleктичну, внутрішньо суперечливу систему правил, що переповнена неузгодженостями, прогалинами, структурними, термінологічними і стилістичними помилками. То ж поліпшити Кодекс шляхом усунення окремих недоліків практично неможливо. Необхідно створити новий закон, побудований на ідеології безумовного пріоритету прав людини, що враховує набутий позитивний досвід і використовує з врахуванням наших реалій процесуальні інститути демократичних європейських країн [220, с. 98].

Застарів і Цивільний процесуальний кодекс України, що через зайву формалізацію процесу створює чимало перешкод для ефективного захисту прав громадян, містить можливості для зловживань [154]. Наочним прикладом слугує інститут відводу судді. Нині, коли близько 40 % цивільних справ розглядаються суддею одноосібно, навряд чи виправданими є положення ст. 23 Цивільного процесуального кодексу України, згідно з якими відвід, заявлений судді, що розглядає справу одноосібно, вирішується тим же суддею [223]. Наївно було б вважати, що суддя, який певним чином зацікавлений у результаті справи, сам прийме позитивне рішення. Очевидно, таке питання мав би розглядати голова або суду або судової колегії у цивільних справах. Про

необхідність прийняття нового цивільного процесуального закону свідчить і аналіз постанов Конституційного Суду України, в яких деякі положення чинного Цивільного процесуального кодексу України визнані такими, що не відповідають Конституції України. Назріла необхідність і в прийнятті нового Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Законність, як уже зазначалося, вимагає однакового розуміння й застосування законів. Нині, коли спостерігається «правотворчий бум», а чинне законодавство вкрай суперечливе, значно зростає роль актів офіційного тлумачення. Вони мають додаткову інформацію про зміст правових розпоряджень, що підлягають застосуванню, розкриваючи при цьому окремі аспекти внутрішнього змісту правових норм, визначаючи шляхи і способи їхньої правильної реалізації. Однак у цій сфері існує низка проблем, що мають не тільки теоретичне, а й практичне значення. Насамперед, виникає запитання: хто і на якій підставі вправі давати офіційне роз'яснення законів? До прийняття нині чинної Конституції України це було однією з функцій законодавчого органу, з 1996 р. це покладено на Конституційний Суд України. Верховна Рада України таких повноважень немає, хоча ніхто цього права її не позбавляв [230, с. 28]. То ж не дивно, що низка міністерств і відомств (досить згадати численні інструкції Державної податкової служби України) часто на свій розсуд роз'яснюють навіть положення законів, змінюючи їх дійсний зміст.

Науковці давно дискутують з приводу того, чи можна вважати актами офіційного тлумачення роз'яснення, що містяться у постановах Пленуму Верховного Суду України і Вищого господарського суду України. Дехто з науковців стверджує, що ці постанови мають характер офіційного тлумачення. Крім того, деякі вчені і практичні працівники вважають, що судова практика повинна розглядатися як джерело права [163, с. 4–5].

Свою позицію прихильники цієї ідеї аргументують тим, що напрацьовані в результаті узагальнення судової практики правоположення, за допомогою яких заповнюються прогалини в чинному законодавстві, конкретизуються, а

абстрактні, відносно визначені правові норми, застосовуються надалі в обов'язковому порядку нижче підпорядкованими судами в процесі розгляду і вирішення юридичних справ.

Більш послідовною є позиція вчених, за якою суд, у тому числі й вищі судові інстанції, не має права офіційно тлумачити закони. Таким правом можуть бути наділені тільки органи, що прийняли нормативно-правовий акт. «Суд, що є за своєю природою, насамперед, правозастосовним органом, покликаний розглядати суперечки, тому може мати право тільки необов'язкового тлумачення нормативних правових актів стосовно лише конкретної справи.... У протилежному випадку правозастосовний орган буде виконувати невластиві йому правотворчі функції» [163, с. 4–5].

З цієї ж причини, на нашу думку, нема вагомих підстав для того, щоб розглядати судову практику як джерело права. Правові положення, як результат узагальнення судової практики, не є новою юридичною нормою. Суд не підміняє законодавця, оскільки головною рисою правоположення є його піднормативність. Будь-яку правову норму слід розглядати як своєрідну схему, що встановлює міру поведінки. Судова ж практика накопичує конкретні форми поведінки у межах цієї міри і пристосовує загальноправову норму до конкретних життєвих ситуацій, наповнюючи норму реальним змістом і створюючи тим самим необхідні умови для реалізації законодавчої волі.

Правоположення характеризується нерозривним зв'язком з юридичною практикою. Той факт, що ці положення, які містяться у постановках вищих судових інстанцій, якщо вони аргументовані й обґрунтовані, згодом враховуються іншими суб'єктами правозастосовної діяльності, не викликає заперечень.

Але в будь-якому випадку ані роз'яснення, що містяться в актах Конституційного Суду України, постановках Верховного Суду України або Вищого господарського суду України, ані правозастосовні рішення, що потрапили в поле зору судової або господарської практики, не є джерелами

права, їх слід розглядати лише як авторитетну інформацію про правозастосовну практику, «як спосіб вираження тієї правозастосовної політики, якої дотримуються вищі судові інстанції» [143, с. 4]. Тому правозастосовні органи, насамперед суди, можуть як дотримуватися таких рекомендацій і роз'яснень, так і діяти за власним розумінням й тлумаченням чинного права. Інше твердження порушує конституційний принцип незалежності суду і підпорядкування його лише закону.

Та обставина, що багато правоположень, напрацьованих судовою практикою, згодом закріплюються у текстах законів, дозволяє лише розглядати їх як прообраз правової норми, а судову практику – як одне з найважливіших джерел правотворчості.

Науковці вже неодноразово висловлювалися за необхідність підготовки чітких загальноприйнятих правил тлумачення нормативно-правових актів. Такі правила мають бути доступні для вивчення депутатами, експертами, розробниками проектів, фахівцями, керівниками. Це сприятиме підвищенню рівня підготовки й реалізації законів та інших нормативних актів [79].

У рамках загальнотеоретичних досліджень факторам організаційно-управлінського характеру приділяється недостатньо уваги. У деяких наукових працях автори обмежуються лише вказівкою на необхідність забезпечення ефективного внутрішнього контролю за діяльністю посадових осіб правозастосовних органів. Такий підхід навряд чи є виправданим.

Особливе значення організаційно-управлінських факторів полягає у тому, що забезпечення законності є управлінським процесом, який цілеспрямовано здійснюється різними суб'єктами для досягнення відповідності діяльності об'єктів управління правовим нормам. Водночас ці фактори належать безпосередньо до сфери впливу відповідного правозастосовного органу. Вони найгнучкіший елемент багаторівневої соціальної системи і часто стають «компенсаторами» недоліків інших її елементів [49].

Фактори організаційно-управлінського характеру досить різноманітні, тому їхню класифікацію доцільно здійснювати з урахуванням спрямованості їхнього впливу, а саме:

– по-перше, на вдосконалення управлінської системи, йдеться про вдосконалення структури правозастосовного органу, правильне визначення цілей, завдань, функцій структурних підрозділів, оптимальний розподіл функціональних обов'язків серед співробітників, правильне розміщення сил і засобів, забезпечення необхідної спеціалізації у діяльності співробітників тощо;

– по-друге, на оптимізацію функціонування управлінської системи, що передбачає вдосконалення інформаційно-аналітичної роботи, якості планування, порядку розробки управлінських рішень, системи контролю за діяльністю посадових осіб, оцінки результатів роботи тощо;

– по-третє, на поліпшення роботи з кадрами, у тому числі професійної орієнтації і добору, підготовки і перепідготовки, висування, виховання, дотримання дисципліни тощо, усі ці заходи мають бути спрямовані на формування відповідних якостей і властивостей особистості кожного співробітника, професійної культури як кожного працівника зокрема, так і колективу загалом;

– по-четверте, на використання зовнішніх зв'язків, тобто на одержання і використання матеріальних ресурсів, інформації, методів реалізації управлінських рішень вищих державних органів, виявлення недоліків у правовому регулюванні і вжиття відповідних заходів, використання наукових рекомендацій, організацію зовнішньої взаємодії з іншими правозастосовними органами тощо.

Успішне вирішення цих завдань організаційно-управлінського характеру сприяє не тільки зміцненню законності, а й підвищенню ефективності діяльності правозастосовних органів, причому як у зовнішній, так і у внутрішній сферах.

Однак аналіз правозастосовної практики свідчить про те, що наявний потенціал управління не завжди ефективно використовується з метою зміцнення законності у діяльності правозастосовних органів. Проявом недостатнього рівня розвитку факторів організаційно-управлінського характеру, що створюють сприятливі умови для порушень законності у сфері застосування права, можуть бути недостатньо міцний мікроклімат законності у правозастосовному колективі, нервозність у службових стосунках, відсутність системи планування у правозастосовній діяльності тощо. Суттєво знижують ефективність правозастосовної діяльності недоліки і прорахунки у кадровій роботі, протекціонізм як принцип кадрової політики, внаслідок чого на відповідні посади призначають осіб, які не мають ані потрібного рівня професійної підготовки, ані необхідних морально-психологічних якостей [163, с. 4–5].

Потребує чіткого і послідовного вирішення й інформаційна проблема, що характеризується не тільки правовою складовою. У процесі розгляду і вирішення юридичних справ здійснюються численні акти застосування права, приймається безліч проміжних рішень, заснованих на одержанні, аналізі й синтезі інформації різноманітного характеру: політичного, економічного, соціального, науково-технічного тощо. Нині діяльність правозастосовних органів часто здійснюється за умов як браку, так і надмірності інформації, що не сприяє зміцненню режиму законності у сфері застосування права.

Пошук, аналіз, фіксація, збереження, поширення, захист різної, у тому числі правової інформації, нерозривно пов'язані з використанням у процесі здійснення правозастосовної діяльності різноманітних матеріально-технічних засобів. Однак рівень забезпеченості цими засобами співробітників правозастосовних органів зазвичай не відповідає необхідним вимогам.

Важливими засобами зміцнення законності у сфері застосування права є різноманітні контролюючі механізми. Контроль – невід'ємний елемент функції управління, складова частина будь-якого виду робіт. Кожному державному

органові, органів місцевого самоврядування, громадській організації властиве виконання контролюючих функцій. Суб'єкти контролюючої діяльності у сфері застосування права наділені ефективними засобами впливу, можуть безпосередньо активно втручатися в діяльність контрольованих об'єктів, перевіряючи не тільки законність і обґрунтованість, а й доцільність правозастосовних дій останніх, володіючи у тому числі правом скасування незаконних актів, а також притягнення винних посадових осіб до відповідальності [206]. Завдяки наявності у контрольно-наглядових органів владних повноважень, згодом процес виявлення допущених порушень законності переростає у діяльність з їх усунення. У підсумку охоронні відносини, що виникли у зв'язку з виявленням порушень законності, владно втручаються у вже наявні відносини з приводу застосування права, витісняючи і заміщаючи їхні неправомірні елементи.

Варіанти класифікації контролюючої діяльності різноманітні. Залежно від того, на якій стадії діяльності підконтрольного об'єкта проводиться перевірка, розрізняють попередній, поточний і наступний контроль, залежно від суб'єктів, що здійснюють контроль, – внутрішній і зовнішній. У свою чергу, останній поділяється на відомчий (загальний), спеціалізований, громадський контроль.

У своєчасному виявленні порушень законності важливу роль відіграє громадськість. Дійсно, суспільна думка виконує контрольно-сигнальну функцію і слугує джерелом інформації зворотного зв'язку, що дозволяє зробити висновок про те, як оцінює діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, різних громадських об'єднань суспільство. Однак суспільна думка про стан законності не здатна замінити діяльність спеціальних органів з виявлення й усунення порушень чинного законодавства, допущені посадовими особами правозастосовних органів.

Контролююча діяльність повинна відповідати таким критеріям, як послідовність, безперервність, оперативність, повнота, системність, що перетворює контролюючі механізми на дієвий засіб, спрямований на зміцнення

законності у правозастосовній діяльності. Однак не завжди діяльність спеціально уповноважених суб'єктів, наділених контролюючими повноваженнями, відповідає зазначеним вимогам. Насамперед, це стосується внутрішнього і відомчого контролів, ефективність яких нині викликає обґрунтовані докори фахівців [205].

Науковці цілком слушно зазначають, що внутрішній контроль багато в чому ненадійний, бо його здійснення покладено на тих, хто сам приймає управлінські рішення або бере участь в їхній підготовці й виконанні. Тут практично все залежить від психологічної установки людини, яка володіє відповідними повноваженнями [160]. Зазвичай низька ефективність внутрішнього контролю зумовлена неправильним визначенням критеріїв оцінки діяльності керівника того або іншого органу щодо зміцнення законності й підтримання дисципліни серед підлеглих. Сьогодні основним критерієм такої оцінки є кількість правопорушень, вчинених посадовими особами певного органу. В умовах, коли контролюючий суб'єкт і контрольований об'єкт є елементами однієї системи і, відповідно, орієнтовані на досягнення спільних цілей, то небажання погіршення цих показників породжує відповідне прагнення суб'єкта контролюючої діяльності або ухилитися від застосування права, або прийняти свідомо неправильне рішення. У зв'язку з цим очевидним є небажання багатьох керівників виносити на загальний розсуд вчинені підлеглими правопорушення. Але безкарність неминує породжує всюдозволеність.

Зазначене повною мірою стосується і сфери відомчого контролю. Очевидно, назріла необхідність змінити критерії оцінки діяльності керівників із зміцнення законності й підтримання дисципліни серед підлеглих. Вважаємо, що ця діяльність повинна оцінюватися залежно від того, наскільки точно керівник дотримується положень чинного законодавства й ефективно використовує наявні в нього владні повноваження з метою своєчасного попередження можливих правопорушень, виявлення й припинення неправомірних дій з боку

підлеглих, відновлення правопорядку і притягнення винних посадових осіб до відповідальності.

Низька ефективність контролю за діяльністю посадових осіб, зрештою, є однією з головних об'єктивних передумов поширення корупції в органах державної влади, що є найнебезпечнішим зловживанням державною владою для одержання вигоди в особистих інтересах, третіх осіб або груп. Про рівень суспільної небезпеки таких зловживань свідчить, зокрема, економічна шкода, якої заподіює корупція. За оцінками фахівців, загальні втрати в нашій країні від корупції щорічно становлять від 3 до 8 млрд. доларів [219].

У механізмі забезпечення законності у сфері застосування права значну роль повинен відігравати інститут судового контролю. Особливий статус судових органів забезпечує їх незалежність від інших підсистем державної влади і покликаний сприяти перетворенню у справжнього стража законності.

Конституція України чітко визначає, що рішення і дії (або бездіяльність) органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань і посадових осіб можуть бути оскаржені в суді. Тим самим судова влада справедливо розглядається як інстанція, покликана за допомогою конституційного, цивільного, адміністративного і кримінального судочинства вирішувати суперечки і конфлікти з приводу законності рішень і дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб.

Судовий контроль за діяльністю правозастосовних органів здійснюється за двома основними напрямками. Перший пов'язаний з діяльністю судів загальної юрисдикції, що здійснюють контроль за законністю дій і рішень державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій на підставах і в порядку передбаченому законом. Сьогодні цей порядок визначається Законом України «Про оскарження в суд дій і рішень, що порушують права і свободи громадян». Закон чітко встановлює, що:

1) у суд можуть бути оскаржені будь-які дії і рішення державних органів, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб, громадських

організацій, причому як одноособові, так і колегіальні. виняток становлять лише випадки, для яких передбачений інший порядок оскарження;

2) основними критеріями звернення громадян за судовим захистом є порушення їхніх прав і свобод, створення перешкод для здійснення прав і свобод, незаконне покладання на громадянина якого-небудь обов'язку або незаконне притягнення його до відповідальності;

3) громадянин звільняється від обов'язку доводити незаконність апельованого акта, але зобов'язаний довести в суді факт порушення своїх прав і свобод, у тому числі, наприклад, факт створення перешкод для здійснення прав і свобод або незаконного покладання на нього обов'язків; натомість на органи і осіб, дії яких апелюють в суд, покладений процесуальний обов'язок документально довести законність апельованої дії (рішення).

Результати узагальнення судової практики свідчать про те, що кількість скарг, що надходять у суди на неправомірні дії правозастосовних органів, неухильно зростає. Досить показова динаміка цього процесу в діяльності військових судів. Якщо в 1993 р. військовими судами було розглянуто близько 3000 скарг військовослужбовців на дії органів військового керівництва і військових посадових осіб, у 1997 р. – 21 509 скарг, то в 1999 р. – уже 47 415 скарг, тобто в 15 разів більше, ніж у 1993 р., коли був прийнятий зазначений Закон. При цьому більшість скарг військовослужбовців судами задовольняється. Так, у 1999 р. 88 % скарг, що надійшли, були задоволені [144, с. 38].

З прийняттям Конституції України сфера судового контролю значно розширилася. Судам загальної юрисдикції надано право здійснювати контроль за виконанням законів у досудових стадіях кримінального процесу. Донедавна такий нагляд був монопольним правом (і, зрозуміло, обов'язком) прокуратури. Нині обмеження таких найважливіших прав і свобод людини і громадянина, як право на свободу й особисту недоторканність, на таємницю листування, телефонних розмов, поштових, телеграфних і інших повідомлень, недоторканність житла контролюється судом, тобто допускається лише на

основі судового рішення. У відповідності з конституційними положеннями тільки суд має право заарештувати, взяти під варту підозрюваного або обвинувачуваного. І хоча новий Кримінально-процесуальний кодекс ще не прийнятий (з цієї причини арешт провадиться із санкції прокурора), особі, яка утримується під вартою, її захисникові або законному представникові (якщо йдеться про неповнолітнього) надано право оскаржити арешт до суду, так само як прокурору – продовжити термін утримання під вартою. Так, офіційна судова статистика свідчить: у 1999 р. судами розглянуто близько 85 000 скарг громадян на взяття під варту і на продовження терміну арешту, при цьому 40 % обвинувачуваних за цими скаргами звільнені судами з-під варти [248, с. 2–5].

Другий напрям судового контролю у сфері правозастосування пов'язаний з діяльністю господарських судів, що здійснюють контроль за законністю ненормативних актів державних органів, що стосуються прав і законних інтересів громадян та організацій у сфері правозастосовної діяльності. Здійснюючи захист порушених прав, що заперечуються, і законних економічних інтересів організацій та громадян, дотримуючись режиму законності, метою попередження правопорушень у сфері підприємницької й іншої економічної діяльності господарські суди вправі розглядати справи про визнання недійсними цілком або частково ненормативних актів державних органів. Чинне господарське процесуальне законодавство передбачає можливість оскарження до господарського суду дій державних органів, що пов'язані з необґрунтованим відмовленням у державній реєстрації; стягненням з організацій і громадян необґрунтованих штрафів; поверненням з бюджету коштів, списаних у безперечному (безакцентному) порядку з порушенням закону або іншого нормативно-правового акта тощо.

Таким чином, судовий контроль є дієвим і ефективним засобом забезпечення законності у діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій. Розширення сфери судового

контролю – процес об'єктивний і закономірний. Але у зв'язку з цим виникає низка питань, що мають не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Контроль, як зазначалося, передбачає перевірку законності, обґрунтованості й доцільності правозастосовних дій і рішень. Водночас про межі втручання судових органів у діяльність правозастосовників науковці висловлюються по-різному. Одні з них пропонують обмежити сферу судового контролю тільки перевіркою законності відповідних дій і рішень, що апелюються до суду [52, с. 21], інші ж вважають, що судові органи, як і інші контролюючі органи, повинні бути наділені правом перевіряти також і доцільність апеляційних дій (рішень) [35, с. 202].

Обидва підходи викликають певні застереження. Так, звуження контрольних повноважень суду, на необхідності якого наполягають деякі практичні працівники, неприпустимо. Законність і обґрунтованість – два нерозривних і взаємозалежних критерії, яким повинен відповідати кожен правозастосовний акт. Необґрунтоване рішення не може бути законним. Тому позбавлення суду права перевіряти обґрунтованість підсумкових дій і рішень суб'єктів правозастосування перетворює процедуру судового контролю у формальність, неминуче призводить до безпідставної витрати сил і засобів на практиці. Наділення ж суду правом перевіряти доцільність апельованого рішення, наприклад, правозастосовного акта, прийнятого органом виконавчої влади, означало б вторгнення суду у сферу компетенції останнього.

Більш послідовною є позиція, якою судовий контроль передбачає аналіз тільки юридичних причин і підстав, на яких ґрунтується рішення правозастосовного органу, тобто контрольні повноваження суду передбачають перевірку законності й обґрунтованості рішення. У зв'язку з цим важливо є з'ясувати, чи можуть судді тільки відхиляти або ж змінювати апельовані рішення. Варто погодитися з науковцями, які вважають, що «...визнання за судом реформаційних прав похитнуло б принципи поділу компетенції між різними органами держави. Рішення суду повинне містити висновок тільки про

законність апельованих дій, рішень і визнання їх недійсними, що повинно спричинити їхнє скасування у випадку обґрунтованості скарги. Суд не може прийняти нове рішення по суті питання. Він або залишає рішення в силі, або визнає його таким, що відповідає законові, і пропонує органів, посадовій особі розв'язати питання відповідно до закону» [186, с. 5].

Збільшення кількості спорів, що впливають з адміністративно-правових відносин, свідчить про необхідність більш ефективній діяльності в країні системи адміністративних судів. Давно ведеться робота над проектом адміністративно-процесуального кодексу. Разом з тим, варто погодитися з точкою зору авторів, які стверджують, що поспіх у вирішенні цього питання неприпустимий. Усі дії мають бути зважені й продумані. До чого може призвести зайва поспішність, досить наочно свідчить сумний досвід поетапного введення суду присяжних засідателів [16, с. 5].

Розширення сфери судового контролю за законністю діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, на думку декого з науковців, звужує спектр наглядових повноважень прокуратури. Неодноразово висловлювалися побоювання, що начебто з розвитком судового контролю зменшиться роль загальнонаглядової діяльності прокуратури. Але ж для цього нема підстав, адже судовий контроль, незважаючи на його значимість і ефективність, має епізодичний характер, оскільки звернення в суд за відновленням законності залежить від бажання й активності того суб'єкта права, інтереси якого були порушені управлінськими діями або рішеннями. За даними соціологічних досліджень, лише 10–15 % громадян, які вважають, що їхні права були порушені, звертаються за судовим захистом [160].

Серед науковців давно точаться дискусії про необхідність запозичення зарубіжного досвіду (переважно США або Франції) для утворення нової системи прокурорського нагляду в Україні. Проте такий підхід викликає певні застереження:

– по-перше, спроба поєднати несумісні принципи функціонування нетотожних державно-правових систем (федеративної англосаксонської й унітарної романо-германської, що розрізняються як за способом побудови і функціонування механізму держави, так і за специфікою правового регулювання) навряд чи буде успішною [147];

– по-друге, необхідно враховувати, що в країнах, досвід яких пропонується запозичити, більш розвинені саморегулятори громадянського суспільства: існує стабільне законодавство, діють традиції поваги до закону і відповідальності перед ним, високий рівень правової культури. Саме цим об'єктивно обумовлене звуження сфери державного контролю й нагляду. Очевидно, що в Україні такі передумов нині нема. Слід погодитися з ученими, які стверджують, що на перехідному етапі потрібна прокуратура з розгалуженими функціями, широкими наглядовими повноваженнями, що дозволяє їй відігравати роль «компенсатора» недоробок і недоліків, перш за все, контролюючих органів у державному механізмі [67].

До того ж за тривалу історію існування загальнонаглядова діяльність прокуратури неодноразово підтверджувала свою доцільність і ефективність. За належного рівня розвитку прокурорський нагляд може розглядатися як один з дієвих засобів забезпечення законності.

Справедливість такого висновку підтверджується статистичними даними. Так, тільки по лінії загального нагляду в органи прокуратури щорічно надходить понад 120 000 скарг і звернень громадян. З метою відновлення їх порушених прав і свобод прокурорами щорічно виноситься близько 30 000 протестів, стільки ж подань з вимогою про усунення виявлених порушень. На підставі протестів прокурорів скасовуються (змінюються) десятки тисяч незаконних правових актів [5, с. 51–54].

Очевидно, жоден з чинних державних органів не може взяти на себе наглядові функції прокуратури, навіть суди. Тому акцент на судову форму захисту не повинен зменшувати зусилля прокуратури в цьому напрямі.

Отже, проблема забезпечення законності у сфері застосування права має комплексний характер, тому необхідно вивчати різноманітні об'єктивні фактори, під впливом яких формується реальна обстановка, в умовах якої здійснюється застосування права. Сьогодні ці умови далекі від ідеалу. От чому необхідно вжити комплекс взаємозалежних заходів, спрямованих насамперед на: 1) подальше вдосконалення чинного законодавства; 2) забезпечення раціональної організації діяльності правозастосовних органів; 3) підвищення ефективності контрольно-наглядової діяльності.

Кожен із зазначених основних напрямів діяльності, покликаних сприяти зміцненню законності й правопорядку у сфері застосування права, має свого гаранта (суб'єкта гарантування). У першому випадку таким суб'єктом є правотворчі органи, головне завдання яких полягає в тому, щоб створити якісну систему законодавства.

У другому випадку суб'єктами гарантування законності є виконавчі органи різних рівнів, практична діяльність яких повинна забезпечити підвищення ефективності системи планування, правильний розподіл функціональних обов'язків серед співробітників і розстановку наявних сил і засобів, проведення ефективної кадрової політики, успішне вирішення інформаційної проблеми, підвищення рівня матеріально-технічної оснащеності правозастосовних органів [73].

У третьому випадку основне навантаження покладено на наділені контрольними (наглядовими) повноваженнями: органи управління, завдання яких полягає у підвищенні ефективності й дієвості внутрішнього й відомчого контролю; органи прокуратури, призначення яких полягає в тому, щоб здійснювати профілактику порушень закону, вживати заходів для запобігання вчинення порушень, виявляти правопорушників і притягувати винних до відповідальності, передаючи матеріали в суд для ухвалення відповідного рішення; судові органи, головне завдання яких полягає у забезпеченні правильного і своєчасного розгляду і вирішення судових справ з метою захисту

прав, свобод і законних інтересів громадян, організацій, держави і суспільства загалом.

Успішне вирішення інформаційної проблеми залежить від послідовної реалізації державної політики інформатизації правової сфери суспільства, метою якої є створення в Україні загальнонаціональної системи правової інформації. Вона покликана охопити територію всієї України, усі регіони і підвищити ефективність діяльності органів державної влади, правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування. За попередніми оцінками фахівців, у деяких сферах юридичної діяльності інформатизація дозволить збільшити продуктивність праці правозастосовників у 3–4 рази [73, с. 6].

Для ефективного розв'язання проблеми зміцнення законності необхідним є узгодження спільних зусиль різних державних і громадських інститутів, умілого комплексного використання ними вже наявних і розробки нових, найбільш ефективних способів і засобів забезпечення законності. Однак навіть найсприятливіша атмосфера, в умовах якої здійснюється застосування права, ще не гарантує юридичної правомірності дій і рішень суб'єктів цієї діяльності. Тому ця проблема потребує комплексного вирішення. Саме людина, у даному випадку правозастосовник, відіграє найважливішу роль у забезпеченні законності. Якщо ж він інертний, байдужний, неуважний до закону, то навряд чи принципи і вимоги законності будуть реалізовані на практиці.

3.2. Правова культура суб'єкта правозастосовної діяльності як важливий чинник законності. Правовий нігілізм як інваріант української правосвідомості

Взаємозв'язок законності й культури ніколи не заперечувався юридичною наукою. Загальновизнаним у науці можна вважати положення про те, що цей взаємозв'язок має прямий і двосторонній характер. Належний рівень розвитку культури, насамперед її правової складової, становить підґрунтя законності. «Правова культура, – слушно зазначають учені, – має організаційно-регулюючий вплив на забезпечення соціально-позитивної поведінки, попередження негативних проявів і усунення факторів, які їх зумовлюють, при вирішенні соціальних завдань будь-якої сфери і будь-якого рівня життя суспільства» [133, с. 684–697]. Водночас низький рівень правової культури призводить до девальвації режиму законності в суспільному житті.

Законність слід розглядати не тільки як певну соціальну цінність, а і як фактор, що безпосередньо впливає на культурні процеси, які відбуваються в різних сферах життя суспільства, у тому числі й у правовій. Так, режим законності безпосередньо позначається на правосвідомості соціальних суб'єктів, їх установки й ціннісні орієнтації. Однак такий вплив може бути не тільки позитивним, а й негативним. Погляди людей, їхні життєві позиції формуються як під впливом досягнень суспільства, так внутрішніх недоліків, труднощів, що властиві процесові суспільного розвитку. Останні, проявляючись у суспільних відносинах, урегульованих правом, позначаються на режимі законності й за відповідних обставин можуть призвести до відхилень, різних деформацій у правосвідомості й правовій культурі учасників цих відносин [193].

Взаємодія законності й правової культури відбувається на різних рівнях – загальносоціальному, регіональному, груповому, індивідуальному. У рамках

нашого дослідження найбільший інтерес становить аналіз взаємозв'язку цих соціальних явищ на індивідуальному рівні з урахуванням специфіки діяльності індивіда, що є суб'єктом правозастосування.

Методологічною основою такого дослідження є комплексний підхід, зрештою, ґрунтується на поєднанні аксіологічної і діяльнісної концепцій аналізу правової культури.

Аксіологічний підхід був і є нині визначальним у науці, оскільки правовий розвиток людини неможливий без чітко визначених ціннісних орієнтирів. Поняття «цінність» завжди трактувалося наукою як стійке уявлення про те, що святе для людини, тієї або іншої соціальної групи, суспільства загалом. Цінності дозволяють «...пов'язати різні тимчасові модуси (минуле, сьогодення, майбутнє); визначати пріоритети, способи соціального визнання, критерії оцінок; будувати багаторівневі системи орієнтації у світі; обґрунтовувати змісти» [1, с. 12–13]. Однак аналіз правової культури на будь-якому рівні її прояву лише з позицій аксіологічного підходу навряд чи буде об'єктивним, тому що зумовлений її суб'єктивним визначенням, оскільки властивості об'єктів, що можуть розглядатися як правові цінності, безпосередньо пов'язані з правовими установками суб'єктів пізнання.

Крім того, правове життя суспільства досить динамічне, а існуючі в ньому явища і процеси історично мінливі. З цієї причини доцільною є ситуативна оцінка правових явищ і процесів, тому що деякі з них, які мають позитивний характер на одному з етапів розвитку держави і права, в іншій конкретно-історичній ситуації можуть набувати негативного змісту. Німецький філософ Й. Гердер ще у XVIII столітті зазначав: «Немає нічого менш визначеного, чим це слово – «культура», і немає нічого більш обманливого, як додавати його до цілих століть і народів. Як мало культурних людей у культурному народі! І в яких рисах варто вбачати культурність?» [1, с. 12–13].

До того ж ціннісний підхід змушує науковця аналізувати, здебільшого, ідеальний, належний стан правових явищ, чим їхній реальний прояв [15,

с. 103–108]. Критерієм істинності тих або інших ідеалів і уявлень завжди стає суспільна практика, яка часто залишається поза межами досяжності аксіологічної концепції, орієнтованої на вивчення явищ правової культури, насамперед, через процеси духовного виробництва. Саме діяльність людини, у тому числі й та, що пов'язана з реалізацією правових цінностей, визначає специфічні форми і зміст культурних процесів, що відбуваються у правовій сфері життя суспільства. Тому об'єктивний аналіз правової культури загалом і її особистісного аспекту зокрема вимагає поєднання зазначених концепцій.

У рамках комплексного підходу правова культура особистості розглядається як поняття, що характеризує якісний стан розвитку правосвідомості індивіда, його діяльності у правовій сфері. Водночас правова культура, на відміну від правосвідомості, містить не будь-які, а тільки позитивні, з погляду панівної в суспільстві системи соціальних цінностей, правові знання, погляди, уявлення, оцінки, мотиви, установки, почуття, які згодом стають передумовою соціально-активної діяльності.

Першим елементом, показником, що характеризує правокультурні риси правозастосовника, є рівень його правових знань. З огляду на значення правозастосовної діяльності як особливої форми реалізації права до правової культури осіб, які здійснюють цю діяльність, висувуються справедливо вищі вимоги порівняно з іншими громадянами. Насамперед ці вимоги стосуються саме рівня й глибини правових знань. Це цілком виправдано, оскільки правозастосовні органи і їх посадові особи покликані, з одного боку, забезпечити законність і правопорядок у суспільстві, а з іншого – зобов'язані самі у процесі реалізації наданих їм повноважень суворо додержуватися юридичних норм, що регламентують цю діяльність [68, с. 31–33].

Зміст поняття «правові знання» не зводиться лише до знання текстів законів і підзаконних нормативних актів. З урахуванням характеру і цілей діяльності правозастосовних органів це поняття є ширшим за змістом, оскільки повинно охоплювати знання про правову систему загалом. Очевидно, потреба в

них визначається з урахуванням специфіки правозастосовної діяльності. Однак важливо визначити (хоча б структурно) обов'язковий мінімум цих знань, необхідний кожному правозастосовнику. Це досить складне завдання як із теоретичного, так і практичного огляду, оскільки обґрунтованих загальних наукових критеріїв для такого визначення нині нема.

На наш погляд, цей мінімум повинен охоплювати:

1) знання принципів права як загальноправових, так і галузевих, що визначають основні напрями правової політики держави, а тому можуть розглядатися як основа всіх правових норм; ці знання дозволяють правозастосовнику орієнтуватися практично в будь-якій ситуації (навіть за відсутності інформації про конкретну правову норму) та давати загальну оцінку (що іноді має попередній характер) законності діяльності (поведінки) як своєї, так і інших осіб;

2) знання «робочих» норм. «Без знання і розуміння юридичних норм, – підкреслює С.В. Бобровник, – неможлива обґрунтована, точна і правильна оцінка правових явищ, формування ціннісних установок і орієнтацій, правомірна діяльність (поведінка) соціальних суб'єктів» [15, с. 103–108]. Однак з різних причин бути ґрунтовно ознайомленим з усім чинним нормативно-правовим масивом практично неможливо. Правозастосовнику важливо, насамперед, знати ті норми, що регламентують його повсякденну діяльність, до яких він постійно звертається у процесі її здійснення. Саме такі знання мають бути чіткими й ґрунтовними, оскільки правозастосовна діяльність іноді відбувається за умови дефіциту часу, коли нема можливості звернутися до тексту закону або іншого нормативного акта, а ситуація вимагає прийняття негайного рішення;

3) знання системи і структури чинного законодавства, що дозволяють, по-перше, у найкоротший термін знаходити у правовому масиві норм ту, що стосується конкретного випадку, епізоду; по-друге, проаналізувати зміст цих норм, розв'язати можливі колізії правових розпоряджень і забезпечити їхнє

правильне застосування; по-третє, у випадку прогалин чинного законодавства усунути їх.

Загалом рівень правової підготовки осіб, які здійснюють правозастосовну діяльність, не може бути оцінений навіть як задовільний. Так, В. Н. Кудрявцев зазначає, що «... кадри надзвичайно слабкі у царині правозастосування, особливо сфері кримінальної юстиції ... тільки одна третина слідчих працівників у системі МВС має вищу юридичну освіту. Таким чином, дві третини намагаються провадити слідчі дії, не маючи належної юридичної підготовки. Приблизно така ж ситуація в органах прокуратури. Не вистачає кваліфікованих кадрів і в судах. При цьому суддів у нашій країні менше ніж у західноєвропейських державах» [95, с. 241–242].

Відсутність необхідних правових знань або їхній низький рівень часто є причиною допущення правозастосовних помилок. Однак, як свідчать проведені дослідження, причини, через які порушується закон, пов'язані не тільки з його незнанням або нерозумінням розпоряджень. Так, у 2005 р. кваліфікаційними колегіями суддів за здійснення вчинків, що ганьблять честь і гідність судді або принижують авторитет судової влади, припинені повноваження 23 суддів (у тому числі двох голів і одного заступника голови суду). У 15 випадках підставами для припинення повноважень були грубі порушення процесуального закону, у тому числі фальсифікація судових документів, підготовка вироків поза межами дорадчої кімнати. Вісім суддів позбавлені своїх повноважень за порушення термінів розгляду судових справ, що призвело до тяганини й обмеження прав громадян. Напевно не слід вважати причинами допущених ними порушень законності брак належного рівня правових знань або необхідного досвіду роботи, адже серед уже колишніх суддів 32 мали професійний стаж понад 10 років, 11 – від 3 до 5 років [38, с. 12–15].

Очевидно, головна причина суддівської сваволі – відсутність у колишніх суддів належної поваги до права, ігнорування його соціальної цінності і значимості в системі нормативних регуляторів суспільних відносин.

Науковці зазвичай повагу до права традиційно розглядають як невід'ємний елемент індивідуальної правової культури. В українській мові дієсловом «поважати» передаються почуття прихильного ставлення, пошана, що ґрунтується на визнанні заслуг, високих позитивних якостей будь-кого [203]. Багатьма науковцями неодноразово робилися спроби дати визначення поняттю «повага до права». Так, на думку А. С. Сиротіна, воно повинно розумітися «... як категорія, що заснована на усвідомленні соціальної цінності права як регулятора суспільних відносин, засобу їхнього вдосконалення і перетворення» [188, с. 92].

О. Л. Багініг зазначає, що поважне ставлення до права виявляється в різних сферах правової діяльності: у сфері правотворчості воно виражається в узгодженні розроблюваних правових норм із реальними умовами життя суспільства, а у сфері реалізації права – у добровільному підпорядкуванні фактичної поведінки учасників суспільних відносин нормам, принципам і ідеям права [10].

В. П. Казимірчук і С. В. Боботов, розмірковуючи про повагу до права у сфері його реалізації, звертають увагу на те, що «...повага до права характеризується прагненням не тільки неухильно виконувати розпорядження, узгоджувати свою поведінку із зразками, встановленими правовими нормами, але і соціально-активними діями сприяти зміцненню законності й правопорядку» [113, с. 17].

Ставлення до права, як і позитивні правові знання, є елементом правосвідомості. Виділяють два рівні ставлення до права: психологічний і ідеологічний. Перший з них пов'язаний значною мірою з емоційним сприйняттям правової дійсності. Другий характеризується наявністю свідомого, систематизованого розуміння правових явищ і процесів, сутності права, його соціальної цінності. У структурі правосвідомості правозастосовника визначальним повинен бути саме ідеологічний рівень. Тільки правозастосовник, який має не тільки належний рівень правових знань, а й

поважно ставитися до права, розуміє його соціальну цінність, значимість, солідарний з його вимогами, здатний правильно розв'язати складну правову ситуацію і винести по справі законне, обґрунтоване й справедливе рішення.

Переконливою є позиція, згідно з якою повага до права повинна розглядатися як фактор, що виключає професійну недбалість правозастосовника, його байдуже ставлення до соціального змісту, призначення і результатів своєї діяльності [202]. Це передбачає усвідомлення правозастосовником своєї соціальної ролі в регулюванні суспільних відносин. Посадові особи правозастосовних органів повинні чітко усвідомлювати, що кожен правозастосовний акт зачіпає права і законні інтереси конкретних осіб, а іноді і вирішує їх долі. От чому повага до права як необхідна складова передбачає повагу до прав людини. Нині потребує зміни концепція взаємин держави й особистості. Чітко визначеним орієнтиром для правозастосовника повинні бути положення ст. 3 Конституції України, яка закріплює, що саме людина, життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Саме права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Узагальнення викладених підходів дає підставу вважати, що шанобливе ставлення до права як невід'ємного елемента індивідуальної правової культури правозастосовника передбачає: 1) його ставлення до правових норм як необхідних і найдоцільніших правил поведінки; 2) усвідомлення ним своєї соціальної ролі в процесі індивідуального регулювання суспільних відносин, своїх посадових прав і обов'язків, що виключає його професійну недбалість; 3) ставлення до прав і свобод людини як до певних ціннісних орієнтирів, що визначають сенс і зміст правозастосування.

Проте характерною рисою української правосвідомості практично завжди було не шанобливе ставлення до права (закону, як зовнішньої форми його

вираження), не визнання його соціальної цінності, а явище йому прямо протилежне – правовий нігілізм. Він традиційно визначається в науці як напрям суспільно-політичної думки, що заперечує соціальну цінність права і вважає його найменш досконалим способом регулювання суспільних відносин, а також як властивість, стан суспільної свідомості [202].

Джерела відчуження українського суспільства й особистості від права мають глибоке історичне коріння. За багато років існування українське суспільство так і не зуміло виховати себе і своїх співгромадян у дусі поваги до права. Напаки, правовий нігілізм у різних формах його прояву можна розглядати як інваріант української правосвідомості. Не залежно від політичних, соціально-економічних перетворень, що відбувалися в країні, ставлення українського суспільства до права залишалося незмінним, точніше вкрай негативним.

Своєрідний парадокс полягає в тому, що ідеї правового нігілізму завжди пропагувала насамперед інтелігенція. У 1905 р. відомий філософ і правознавець Б. А. Кістяківський писав: «Російська інтелігенція складається з людей, що ні індивідуально, ні соціально не дисципліновані. І це пов'язано з тим, що російська інтелігенція ніколи не поважала право, ніколи не вбачала в ньому цінності; з усіх культурних цінностей право перебувало у найбільш занедбаному стані. За таких умов у нашої інтелігенції не могло сформуватися міцної правосвідомості... У тій сукупності ідей, з яких складається світогляд нашої інтелігенції, ідея права не відіграє жодної ролі» [78, с. 122–124].

Ні радянський період в історії розвитку держави, ні останні 18 років проведених у країні реформ не змінили ставлення суспільства до права; бо і далі спостерігається неповага, зневіра в його соціальній цінності і значимості. Звичайно, сьогодні заперечувати значимість правового регулювання стало непристойним, тому правовий нігілізм у теоретико-ідеологічному змісті для пострадянської України не актуальний. Однак на рівні повсякденної правосвідомості він міцно утримує свої позиції.

Українській правосвідомості завжди була властива невіра в соціальну цінність закону, його можливість слугувати «...способом правового вирішення суперечностей і конфліктів інтересів, привнесення в суспільство спокою, злагоди, творчого початку» [39, с. 82]. Досить показові в цьому плані результати порівняльно-правового дослідження, що проводилося польськими і українськими вченими у 2002 р., присвяченого проблемам формування правової свідомості підлітків у процесі правової соціалізації. Зокрема, в одному з тестів школярам пропонувалося сформулювати свої асоціації щодо поняття «закон». Серед польських підлітків найпоширенішим була відповідь, що закон – це «правило, якого треба дотримуватися» або яке треба «поважати». В українських школярів слово «закон» асоціюється з «правилом, що не треба порушувати». «Незважаючи на зовнішню подібність обох відповідей, – зазначає М. С. Липка, – польське формулювання показує, що закон найбільше часто вважається керівною силою, водночас як українське формулювання виражає скоріше дистанцію, яку треба зберігати, або кордон, який не можна перетинати під погрозою покарання» [109, с. 37–38]. Польські респонденти, так само як і українські, приховано або явно посилаються на розпорядження і заборони, тільки поляки одночасно усвідомлюють те, що права або можливості вчиняти певні дії надаються індивідові законом. В українських підлітків з терміном «закон» асоціюються, насамперед, заборони, розпорядження й обов'язки, але не індивідуальні права.

Домінуючою тенденцією серед польських респондентів, усе більш помітною з віком, є консенсус з приводу закону, поваги до нього як до правила соціальної гри, загальне дотримання якого спрощує соціальна взаємодія. Водночас серед українців домінує зовсім інша точка зору: «...закон ... відокремлює простого громадянина від злочинця... закон в українських уявленнях, в основному, розуміється як кримінальний закон» [109, с. 37–38]. Звичайно, ці перші уявлення про право, сформовані в дитинстві й отроцтві, наповнені афективним змістом, бо у міру дорослішання людини видозміняться,

але ніколи не зникнуть цілком. Саме в цей період розвитку людини в її свідомості формується так званий образ права.

Справедливість такого висновку підтверджується даними інших досліджень. Так, основний принцип права – закон є закон і його потрібно дотримуватися навіть у тих випадках, коли він здається недосконалим або несправедливим – поділяє лише 16,2 % дорослого населення країни. Позитивну, хоча і певною мірою прагматичну правову позицію займають ще 24,8 % українців, які вважають, що закон охороняє, насамперед, їхні інтереси й інтереси інших громадян. Для 15,7 % респондентів закон є головним засобом примусу і покарання, а 34,1 % – узагалі не вбачають у ньому користі для практичного життя [231, с. 4–14].

К. С. Фінаєва зазначає, що пересічний громадянин зазвичай стає нігілістом стосовно закону: у своїй поведінці він здебільшого керується мотивами, далекими від норм права. Так, 54,1 % опитаних українців упевнені, що «не так важливо, відповідає що-небудь законові чи ні, головне – щоб це було справедливе». Тільки, кожен п'ятий (20,2 %) вважає, що закон повинен мати пріоритет. Навіть така група, як працівники правоохоронних органів і військовослужбовці, відстоює прагматизм правового нігілізму – 47,1 % з них поділяє першу позицію [221, с. 39–40].

Подібне ставлення до прав і свобод людини існує і в правозастосовній діяльності. Соціально-політична історія України ХХ ст. з усією очевидністю показала, що від зневаги до закону до зневаги до прав та інтересів людей – невелика відстань. Водночас применшення ролі особистості, ігнорування і неповага її прав і свобод незмінно зумовлює деградацію суспільства і виникнення національних трагедій [150].

Аналіз тільки судової практики за 2005 р. свідчить про те, що кількість неправомірних дій, вчинених посадовими особами, які порушують права і свободи громадян, неухильно зростає. Так, порівняно з 2004 р. зросла кількість справ, розглянутих судами загальної юрисдикції: 1) про поновлення на роботі –

на 13,9 %; 2) про відшкодування збитків від незаконних дій органів дізнання і досудового слідства – на 23,2 %; 3) за скаргами громадян на неправомірні дії посадових осіб і колегіальних органів – на 8,8 %. Загальна кількість таких скарг – 52,1 тис., з яких 74,6 % були задоволені судами [31, с. 8–10].

На нашу думку, ці дані відображають не стільки реальну ситуацію, пов'язану з порушеннями прав і свобод людини посадовими особами правозастосованих органів, скільки – практику реагування судів на звернення громадян. Безумовно, реальна кількість вчинених правопорушень посадовими особами органів державної влади і управління значно перевищує наведені цифри, оскільки багато громадян не звертаються за захистом своїх прав і законних інтересів ні у вищі органи, що повинні виконувати контролюючі функції, ні в суд, ні в органи прокуратури. Не дивно, що діяльність державних органів, насамперед виконавчої влади, сьогодні одержує вкрай негативну оцінку з боку населення. Так, соціологічні дослідження у Львівській області показали, що 71 % опитаних жителів вважають себе обмеженими владою, 29 % – вбачають у ній інструмент вирішення міських і обласних проблем, з них: 38 % – як спосіб вирішення власних завдань; 15,3 % – як ворожу простим людям силу [140, с. 85]. Наведені дані, звичайно, досить відносні. Однак вони дають можливість уявити, який образ влади формується у свідомості населення. Зазвичай він невтішний.

До найважливіших функцій правосвідомості, поряд з пізнавальною й оцінюванню, належить і регулятивна. Тому, розглядаючи правовий нігілізм, як якісну характеристику нашої правосвідомості, необхідно підкреслити, що для нього характерні не тільки юридична некомпетентність і негативна оцінка права (заперечення його соціальної цінності), а і поширеність навичок і стереотипів неправової (протиправної) поведінки.

Науковці з урахуванням найважливіших функцій правосвідомості розрізняють кілька видів юридичного нігілізму: легістський, соціологічний, власне правовий. Легістський нігілізм характеризується: по-перше,

непоінформованістю про зміст чинної нормативної системи; по-друге, негативним ставленням до офіційно встановлених правил поведінки; по-третє, невмінням діяти відповідно до них і, одночасно, поширеністю навичок і стереотипів незаконної поведінки.

Соціологічний нігілізм має усічений склад, оскільки важко уявити собі суспільство, необізнане з реально чинним у ньому порядком і неадаптоване до нього. Тому тут можна зафіксувати тільки оцінювальний компонент – несприйняття чинного порядку.

Власне правовий нігілізм передбачає: по-перше, відсутність у масовій свідомості уявлень про те, що регулювання суспільних відносин має здійснюватися, виходячи з визнання свободи і формальної рівності їхніх учасників; по-друге, несприйняття цих принципів як цінностей; по-третє, невміння і небажання будувати відносини на їхній основі [23]. Усі ці три різновиди юридичного нігілізму нині існують у суспільній свідомості, формують і визначають індивідуальність українця.

Таким чином, важливими складовими правової культури правозастосовника є позитивні правові навички і стереотипи правової діяльності (поведінки). Відмінність між навичками і стереотипами досить умовна, але все-таки існує. Останні відрізняються більшою поширеністю.

Під правовими навичками зазвичай розуміють знання, переведені в практичну площину, тобто апробовані [23]. Йдеться, насамперед, про вміння правозастосовника правильно розуміти й застосовувати правові норми. Це, зрештою, вимагає від нього необхідних навичок в аналізі визначених життєвих ситуацій, у виділенні їх юридично значимих властивостей (ознак), виборі належних правових норм, зіставленні зазначених ситуацій з правовими розпорядженнями, використанні різних способів, прийомів тлумачення, підготовки правозастосовних актів тощо. Цікавими в цьому плані є результати опитування, проведеного серед осіб, які відбувають покарання в місцях

позбавлення волі. Так, опитані засуджені зазначили, що в їхній кримінальній справі:

а) виконували свій обов'язок професійно: слідчі – 18 %; прокурори – 15 %; судді – 16 %;

б) діяли непрофесійно, невміло, хоча і не допускали особливих порушень: слідчі – 16 % ; прокурори – 12,5 % ; судді – 17 % .

в) допускали різні порушення закону: слідчі – 43,5 % ; прокурори – 26% ; судді – 30% [83, с. 60–63].

Істотну роль у практичній діяльності правозастосовника відіграють і позитивні стереотипи правової діяльності. Вони є способами поведінки у стандартних ситуаціях, що вкоренилися у свідомості й стали звичними. Такі «стандарти» діяльності (поведінки) звільняють правозастосовника від необхідності щоразу обмірковувати спосіб своїх дій: достатньо, спираючись на минулий досвід, розв'язувати ситуацію, що виникла, за відповідним стереотипом.

Стереотипність поведінки пов'язана з узагальненням – органічною властивістю мислення – і сама по собі (особливо у повсякденній діяльності) не може розглядатися як позитивне або негативне явище. Вона соціально необхідна. «Люди не можуть обійтися без визначеної однаковості дій і вчинків, у цьому основа стабільності суспільства, що дозволяє відтворювати властиві йому соціокультурні інститути» [103, с. 118].

Водночас стереотипність поведінки у жодному разі не виключає, а навпаки, передбачає свідомий контроль суб'єкта за своєю діяльністю і за її результатами. Діяльність правозастосовника повинна бути заснована на чіткому розумінні мети, інтересів, яким слугує право, конкретної ситуації, в якій реалізується та або інша норма. Звичайно, залежно від властивостей особистості, а так само від зовнішніх умов можуть сформуватися як позитивні, так і негативні стереотипи поведінки. Останні, за даними соціологічних

досліджень, у 14 % випадків є причиною порушень законності у процесі застосування права [46, с. 110–118].

Найважливішим показником рівня правової культури правозастосовника є його соціально-правова активність. Соціальна активність завжди розглядалася наукою як прогресивно-творче, корисне і діяльне ставлення людини до довкілля [96, с. 319–329]. Науковці соціально-правову активність особистості визначають як об'єктивно обумовлену, правомірну, ініціативну, творчу, суспільно корисну діяльність. Вона характеризується соціальною цінністю, внутрішньою усвідомленістю, повагою до права і виявляється у вільних, добровільних, творчих діях з використання суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків [193].

Ставлення особистості до правової дійсності визначається різноманітними факторами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До перших належать економічні, політичні, соціально-культурні умови життя і діяльності людей, стан чинного законодавства, рівень розвитку науки, системи освіти, виховання тощо. Ці фактори впливають на правову активність правозастосовника.

З погляду суб'єктивної складової соціально-правова активність правозастосовника передбачає: по-перше, його соціально-психологічну готовність до ініціативної, творчої діяльності у сфері застосування права; по-друге, практичну діяльність, що спрямована на досягнення корисних для суспільства результатів і виражається у правомірному й доцільному застосуванні правових норм.

Діяльність – основоположний принцип соціальної активності, у тому числі й у сфері застосування права. Однак не будь-яка правозастосовна діяльність, що навіть відповідає критеріям сумлінності, може розглядатись як прояв соціально-правової активності. Сумлінне виконання своїх обов'язків посадовою особою – його службовий обов'язок. Правова активність завжди характеризується творчим та ініціативним ставленням правозастосовника до виконання посадових обов'язків. Цікавою є класифікація рівнів творчої

(точніше – інтелектуальної) активності, запропонована Н. Л. Гранат, яка виділяє три рівні такої активності: 1) пасивний; 2) евристичний; 3) власне творчий [41, с. 20].

Перший з них характеризується тим, що суб'єкт правозастосовної діяльності при найсумліннішій і найенергійнішій роботі залишається у межах заданого або спочатку визначеного способу дії. Це передбачає не відсутність розумової діяльності загалом, а те, що ця діяльність щоразу визначається дією певного зовнішнього стимулу.

Евристичний рівень передбачає, що правозастосовник, маючи досить надійний спосіб вирішення проблеми, яка виникла, продовжує аналізувати склад, структуру своєї діяльності, зіставляє між собою мету і завдання, що сприяє розробленню нових, доцільніших і ефективніших способів вирішення цієї проблеми.

Творчий рівень інтелектуальної активності характеризується тим, що виявлена закономірність стає не евристично-формальним прийомом (способом) дії, а самостійною проблемою. Не стимульована ззовні, а самостійна постановка проблеми – якісна особливість особистостей, які володіють цим рівнем інтелектуальної активності [41, с. 34].

У процесі професійного добору і призначення на посаду, що передбачає здійснення правозастосовної діяльності, доцільно орієнтуватися на останні два рівні інтелектуальної активності як професійно значимі, що слугують забезпеченню якості й ефективності застосування права.

Соціально-правова активність правозастосовника припускає і певну автономність, самостійність посадових осіб у процесі здійснення правозастосовної діяльності. Визначений ступінь самостійності правозастосовника не суперечить принципам службової дисципліни, субординації, єдиноначальності, що належать до керівних внутрішніх принципів організації і діяльності державних органів, оскільки межі цієї самостійності досить чітко визначаються переліком посадових прав і обов'язків

правозастосовника. Але, допускаючи підконтрольність і підзвітність, автономність, насамперед, ґрунтується на самоконтролі й самооцінці своєї практичної діяльності, а також її результатів самим правозастосовником. Тим самим практично унеможлиблюється його орієнтація у процесі вирішення конкретних справ не на закон, а на інші «цінності»: відомчі, національні, регіональні, місцеві або корпоративні інтереси, думку вищих керівників, колективу тощо. Самостійна активна позиція правозастосовника в службово-правовій сфері дозволяє йому успішно протистояти впливові різних негативних факторів, що визначають об'єктивні умови його діяльності.

Однак результати проведених опитувань свідчать про те, що у багатьох правозастосовників нема самостійної активної позиції у службово-правовій діяльності. Так, серед опитаних державних службовців на загальнодержавному рівні близько у 50 % з них вона спрямована на задоволення внутрішньовідомчих інтересів, у третини – на виконання завдань своїх керівників, і тільки у десятої частини – на задоволення інтересів громадян.

На регіональному рівні склалася подібна ситуація: 24,4 % чиновників орієнтовані винятково на владу; 7,6 % – на громадян; 52,2 % – на обидві мети: 16,8 % – важко було відповісти; 26,5 % – не мали чіткої стратегії; 23,9 % – вважали головними процедурні питання; 89,6 % – повідомили, що знають про їхні посадові обов'язки, а 21,3 % – не знайомі з їхнім змістом. Лише 60,4 % з респондентів вважали, що рішення ними приймаються вчасно [183, с. 20]. Очевидно, за такої ситуації не може йтися про належний рівень соціально-правової активності багатьох правозастосовників.

Отже, як впливає з викладеного, правові знання, якими володіє правозастосовник, його ставлення до права, навички і стереотипи діяльності у правовій сфері, ступінь його соціально-правової активності повинні розглядатися як суб'єктивні фактори, що безпосередньо впливають на якість, законність і ефективність його діяльності. Разом вони формують індивідуальний правокультурний образ правозастосовника. Таким чином,

правова культура правозастосовника може бути визначена як сукупність позитивних правових знань, поглядів і оцінок, навичок і стереотипів, що вказують на соціально-психологічну готовність особистості до ініціативної, творчої діяльності у сфері застосування права і забезпечення її законності та ефективності.

Загалом рівень правової культури суб'єктів, що здійснюють застосування права, нині не може оцінюватися як задовільний. Формування високого рівня правової культури правозастосовника – досить складне завдання, для успішного вирішення якого необхідно реалізувати комплекс взаємозалежних заходів, що включають у себе правове виховання, правове навчання, правову пропаганду.

Провідну роль у вирішенні цього завдання повинен, зазвичай, відігравати процес правового виховання. Але оскільки нині виховний вплив на людину обмежено реальною правовою практикою, то досить складно виховати в неї повагу до тих цінностей, які ігноруються суспільною свідомістю й діяльністю людей, проголошуються лише на словах і в загальних деклараціях. Проте це не означає, що від правового виховання слід відмовлятися взагалі. Водночас у нинішній ситуації провідною у процесі формування належного рівня правової культури є роль, що відводиться правовому навчанню.

У зв'язку з цим, насамперед, необхідне розширення масштабів освітніх програм, причому не тільки в системі підготовки юристів-професіоналів. Особливу увагу слід приділити правовій підготовці державних і муніципальних службовців, правозастосовна діяльність яких не є основною формою вирішення завдань, що стоять перед ними, однак їхнє юридичне навчання повинне плануватися і здійснюватися вищими органами. Це можливо здійснити шляхом створення в міністерствах і відомствах на базі відповідних освітніх установ юридичного профілю короткострокових, але постійно діючих курсів з вивчення основ українського права.

Нині також зростає роль науково обґрунтованої правової пропаганди. Достовірні і повна інформація не тільки про чинне законодавство, а й про практику його реалізації сприяє зміцненню законності у правозастосовній діяльності. Передовий досвід у сфері застосування права, поряд з ідеологічно обґрунтованими правовими принципами, що відповідають соціальним потребам і реалізовані в техніко-юридичному плані правовими нормами, може розглядатися як еталон культури. Тому його впровадження також сприяє формуванню необхідного рівня правової культури посадових осіб, вихованню в них непримиренного ставлення до будь-яких порушень законності. У зв'язку з цим завдання вищих органів влади полягає у своєчасному забезпеченні правозастосовників правовою інформацією, що необхідна їм у практичній діяльності.

Таким чином, правова культура і законність явища взаємозалежні. Без правової культури законність неможлива, оскільки не може ні функціонувати, ні розвиватися. Крім того, ці явища мають єдине соціальне призначення, оскільки, спрямовуючи поведінку людей у русло визначених зразків у сфері права, правова культура забезпечує досягнення тієї ж мети, що закладена в законності.

3.3. Законність і нетипові ситуації правозастосовного процесу

Існування загальної (типової) моделі правозастосовної діяльності зовсім не означає, що застосування права зводиться лише до вирішення відомого силлогізму, в якому суспільні відносини підводяться під правові норми, унаслідок чого абстрактні правила набувають конкретного характеру. Неординарний характер розвитку суспільних відносин передбачає, що їх розвиток та зміна не підпорядковуються одній суворо визначеній функції математичного порядку, а супроводжуються утворенням так званих нетипових ситуацій правозастосовного процесу.

Термін «нетипові ситуації правозастосовного процесу» було введено до наукового обігу відносно недавно [100, с. 9–10]. В юридичній літературі зазначається, що поняття нетипової ситуації у правозастосуванні суперечить уявленню про правозастосовну діяльність як систему логічно пов'язаних послідовних дій, що типово розвиваються, з яких складається процедура розгляду і вирішення юридичних справ по суті [33].

Незважаючи на значну кількість праць з цієї тематики (В. В. Єршов і Г. П. Шмельова розглядали питання правозастосовної конкретизації правових норм; С. В. Бобровнік, М. І. Матузов, Ю. О. Тихомиров – питання правових колізій; В. В. Лазарєв, О. Л. Логінов – досліджували безпосередньо нетипові ситуації тощо), питання нетипового правозастосування все ж не можна вважати остаточно вирішеними. Серед тих, що заслуговують на серйозну увагу науковців, питання, пов'язані з розумінням сутності нетипових ситуацій, з визначенням найефективніших способів їх вирішення.

Існування нетипових ситуацій у правозастосуванні вказує на те, що цей процес певним чином втрачає свою класичну форму. Очевидно, законодавець намагається створити стійку гармонійну правову систему. Однак така система функціонує в умовах стрімких, мінливих суспільних відносин, за наявності

внутрішніх суперечностей тощо. За таких обставин не може бути тривалої, абсолютної відповідності різноманітних суспільних відносин і правових норм, покликаних регулювати ці суспільні відносини. Тому і виникнення нетипових ситуацій у правозастосуванні має не випадковий характер. Саме на цьому зорієнтована діяльність їх дослідження.

Нетипові ситуації, що виникають у правозастосовній діяльності, хоча й не є масовим явищем, однак достатньо різноманітні. В юридичній літературі розрізняють нетипові ситуації застосування права за таких обставин: 1) колізії юридичних приписів; 2) одночасна конкретизація абстрактних і відносно визначених правових норм; 3) прогалини у чинному законодавстві; 4) допущення значного розсуду правозастосовника; 5) дія міжнародно-правових актів тощо [100, с. 16] Вважаємо, що до нетипових ситуацій можна також віднести застосування компетентними органами норм права зарубіжних країн.

У теорії права юридична колізія визначається як суперечність між чинними правовими нормами, інститутами і вимогами, діями щодо їх зміни, визнання чи скасування [212, с. 3]. Унаслідок цього виникає конкуренція правових норм (інститутів), що регулюють аналогічні відносини. Основна причина виникнення таких ситуацій у правозастосовному процесі пов'язана з недоліками й упущеннями в діяльності правотворчих органів.

Питання колізій вирішується не лише в аспекті правотворчості, а й правозастосування. Так, І. Н. Сенякін визначає юридичну колізію як «...суперечність між двома чи декількома юридичними нормами (або законами й іншими нормативними актами, що їх закріплюють) у процесі правозастосовної діяльності. При колізії наявною є невідповідність між правовими приписами не лише за їх змістом, а й за формою виразу» [187, с. 64].

Юридичні колізії, безумовно, перешкоджають злагодженому функціонуванню правової системи, нерідко порушують права громадян, негативно впливають на ефективність правового регулювання, стан законності й правопорядку, правосвідомість і правову культуру суспільства. Вони

зумовлюють суперечності у правозастосовній практиці, ускладнюють застосування законодавства громадянами [121, с. 353].

Можна вирізнити об'єктивні та суб'єктивні причини юридичних колізій. До перших слід віднести проблему суперечностей, динамізму і мінливості суспільних відносин. У зв'язку з цим право має постійно і впорядковано удосконалюватися.

Серед суб'єктивних причин існування колізій виділяють: відсутність належного рівня правової культури, демократичних традицій, досвіду, низьку якість законів та інших нормативних актів, наявність прогалин у праві, непродуманість і неефективну координація нормотворчого процесу, невпорядкованість правового матеріалу, нечітку або неповну його систематизація, недоліки в роботі відповідних органів, установ, посадових осіб, бюрократизм та інші фактори [121, с. 355].

С. В. Бобровник визнає два можливі шляхи подолання колізій у праві.

Перший – нормотворчість, змістом якої є прийняття рішення органом правотворчості у разі виявлення колізійних норм про: а) скасування однієї з конфліктуєчих норм; б) зміну чи уточнення предмета регулювання; в) скасування всіх суперечливих норм та видання нового нормативно-правового припису.

Другий шлях подолання колізій у праві – прийняття колізійних норм, що: а) звільняє нормотворчі органи від пояснень та зміни колізійних норм; б) полегшує правозастосовну практику шляхом прийняття рішення щодо застосування того чи іншого виду норм права у разі колізій [14, с. 72].

Ю. О. Тихомиров, досліджуючи законодавчу систему Росії, зазначає, що система законодавства цієї країни нині охоплює сотні тисяч нормативно-правових актів, які діють як на федеральному рівні, так і на рівні суб'єктів федерації. Однак значна їх кількість створює лише ілюзію «юридичного благополуччя» і не дає реальної оцінки рівня законності і дії закону [211, с. 19]. Суперечність чинного законодавства ставить суб'єкта правозастосовної

діяльності у досить складні умови, оскільки перед ним постають труднощі як у процесі пізнання сутності права, так і у процесі визначення правильних шляхів його реалізації. За таких умов його завдання полягає в тому, щоб визначити, який саме з двох (можливо і більше) конкуруючих між собою приписів слід застосовувати з метою прийняття законного, обґрунтованого і справедливого рішення по справі.

За загальним правилом, правозастосування не включає в себе конкретизацію права, оскільки ідеальна модель цієї діяльності передбачає існування абсолютно визначеної правової норми, тобто такої норми, в якій чітко визначено: умови, за яких вона підлягає застосуванню; зміст необхідних, юридично значимих дій та їх юридичні наслідки. За умов, коли загальне правило поведінки, виражене в правовій нормі, поширюється на фактичні обставини конкретної справи, має місце індивідуалізація права шляхом правозастосовної діяльності. Така ситуація, безумовно, найтипівіша для правозастосовного процесу.

Водночас чинне законодавство містить низку правових норм, правильне застосування яких одночасно передбачає і їх конкретизацію. Йдеться, насамперед, про абстрактні та відносно визначені юридичні норми. Сама ж ситуація, що характеризується своєрідним перетинанням правозастосування і правоконкретизуючої діяльності, в юридичній літературі визначається як правозастосовна конкретизація. Сутність процесу правозастосовної конкретизації полягає в деталізації й уточненні абстрактних та відносно визначених правових норм з урахуванням як фактичних, так і юридичних обставин справи з метою подальшого винесення законного, доцільного й оптимального рішення по справі.

Розглядаючи цей процес як необхідний і неминучий, С. Н. Братусь і А. Б. Венгеров зазначають, що «...конкретизація необхідна загальній нормі, яка є настільки загальною, що без відповідного роз'яснення й уточнення не може бути застосована» [201, с. 25–26]. Однак це не означає, що така норма не

потрібна, що вона взагалі не діє. Наприклад, ст. 116 Житлового кодексу України передбачає: «Якщо наймач, члени його сім'ї або інші особи, які проживають разом з ним, систематично руйнують чи псують житлове приміщення, або використовують його не за призначенням, або систематичним порушенням правил соціалістичного співжиття роблять неможливим для інших проживання з ними в одній квартирі чи в одному будинку, а заходи запобігання і громадського впливу виявились безрезультатними, виселення винних на вимогу наймодавця або інших зацікавлених осіб провадиться без надання іншого житлового приміщення». Водночас законодавець не визначає критерії «неможливості проживання», передбачаючи тим самим необхідність у кожному конкретному випадку вирішувати питання про виселення індивідуально, з урахуванням конкретних обставин справи.

Потребують конкретизації у процесі застосування і відносно визначені правові норми, що містять оцінювальні положення. Використовуючи їх при конструюванні юридичних норм, як вважає М. І. Бару, законодавець «...ніби повністю не завершує процес правотворення, залишає завершення цього процесу правозастосовній практиці» [11, с. 94]. Оскільки ці норми не містять достатньо якісних або кількісних характеристик щодо умов їх дії, прав і обов'язків сторін, то перед правозастосовником у зв'язку з особливостями конкретної справи «...завжди постає питання про конкретний зовнішній вигляд вчиненого, його відповідність «букві» закону ... про конкретний зміст оцінювальне поняття, що вживається при конструюванні правової норми (такі, як «суттєва шкода», «тяжкі наслідки»)» [137, с. 31–32].

Головна ж особливість цієї нетипової ситуації полягає в тому, що змінюється характер діяльності правозастосовника. Він змушений не лише вирішити вже відомий за ідеальною моделлю правозастосування силогізм, а й займатися не властивою йому справою. Ці зміни проявляються в тому, що, уточнюючи й деталізуючи фактичні обставини справи, максимально наближаючи їх до мети правозастосування, виводячи індивідуалізоване правове

веління із загальних норм законодавства, правозастосовник вносить до правозастосовного процесу новий елемент. Цей елемент, що формується в результаті вирішення складних у теоретичному і практичному аспектах юридичних справ, науковці визначають як прецедент тлумачення [29, с. 3–7]. Однак, на нашу думку, його слід розглядати як прецедент правозастосовної конкретизації.

Головною умовою вдалої правозастосовної конкретизації є її здійснення в рамках правової норми, запобігання випадкам виходу за її межі, викривлення дійсного розуміння її змісту. Науковці розрізняють об'ємну і змістовну межі конкретизації правових норм. Г. П. Шмельова зазначає: «Перша межа означає, що така конкретизація не повинна виходити за рамки обсягу вихідної норми права... Другою межею є викладення змісту норми права у вигляді формальних, емпірично фіксованих ознак правомірної поведінки й обставин їх здійснення, коли чітко встановлені адресати норми, обставини її застосування, зміст прав і обов'язків суб'єктів, а також міра відповідальності» [238, с. 23].

Найскладнішими нетиповими ситуаціями, що можуть виникати у правозастосовному процесі, є здійснення правозастосовної діяльності за наявності прогалин у праві. У науковій літературі прогалина у праві визначається як «...повна чи часткова відсутність норм, що зумовлено розвитком суспільних відносин і потребами практичного вирішення справ, основними принципами, політикою, значенням і змістом чинного законодавства, а також іншими проявами державної волі, спрямованої на регулювання життєвих фактів, що перебувають у сфері правового впливу» [99, с. 365].

Нетиповість досліджуваної ситуації характеризується такими особливостями: по-перше, відсутністю законодавчого припису, який підлягає застосуванню, що не знімає з правозастосовника обов'язок вирішити юридичну справу по суті; по-друге, подібні обставини передбачають зміну характеру діяльності правозастосовника. За таких умов його завдання полягає не у

встановленні тієї матеріальної норми, яка б цілком підходила до наявних фактів, а в якісно іншому виді діяльності, пов'язаному з необхідністю вироблення і прийняття рішення на підставі правових норм даної чи суміжної галузей законодавства, або його загального розуміння, цілей і принципів [48, с. 41].

Як правило, основними способами усунення прогалин у законодавстві є: а) аналогія закону; б) міжгалузєва аналогія (дехто з науковців називає цей спосіб субсидіарним (додатковим) правозастосуванням) [19, с. 71].

Умовами, за яких допустимо використання інституту аналогій є: по-перше, відносини, у врегулюванні яких виникла прогалина, повинні обов'язково належати до правової сфери; по-друге, застосування права за аналогією допустиме в таких галузях, де це прямо не заборонено законом. Галуззю права, де аналогія закону не допустима, на думку багатьох науковців, є кримінальне законодавство. Справді, ч. 4 ст. 3 Кримінального кодексу України містить таку вказівку. Водночас дехто вважає, що у рамках кримінального права недопустима лише аналогія злочинів та покарань. Сам по собі принцип «немає злочину, немає покарання без зазначення про те в законі», зовсім не забороняє використання аналогії в інших сферах кримінального права [138, с. 62].

Діяльність правозастосовника, який використовує аналогію закону чи міжгалузєву аналогію, відбувається в особливих умовах пошуку аналогічної норми і застосування її в конкретних обставинах. При цьому він повинен враховувати, що знання, отримані опосередкованим шляхом, мають не достовірний, а лише вірогідний характер. Причому ступінь його вірогідності зростає із встановленням більшої кількості подібних суттєвих ознак у суспільних відносинах, які зіставляються.

Аналогія закону і міжгалузєва аналогія як способи заповнення прогалин мають певні суттєві відмінності, які головним чином стосуються необхідних умов застосування зазначених типів аналогії. Так, до необхідних умов, за яких можливо застосування аналогії закону, належать: 1) повна або часткова

відсутність правового регулювання; 2) подібність за певними ознаками суспільних відносин, що не врегульовані законодавством, але перебувають у сфері правового впливу із суспільними відносинами, які врегульовані правовими нормами; 3) повне і точне дотримання відповідних процесуальних правил; 4) прийняття рішення на підставі і у межах наявної правової норми галузі законодавства, його цілей, принципів і загального розуміння.

Необхідними умовами, що визначають можливість застосування міжгалузевої аналогії, є: 1) дійсна неврегульованість суспільних відносин; 2) схожість методів регулювання; 3) наявність аналогічних ознак у суспільних відносинах; 4) генетичний зв'язок суміжних галузей законодавства; 5) прийняття рішення на підставі і у межах правових норм суміжних галузей законодавства, що відповідають його цілям, принципам і загальному розумінню.

Значно складнішим способом усунення прогалин у чинному законодавстві є використання аналогії права, коли об'єктивно відсутня можливість для застосування аналогії закону чи міжгалузевої аналогії. При цьому саме вживання терміна «аналогія права» досить умовне, оскільки реально нема «аналога» (правової норми) і нормативно врегульованих суспільних відносин, окремі ознаки яких можна було б перенести на врегульовані правом суспільні відносини. З цієї причини рішення у конкретній справі приймається правозастосовником на основі загального розуміння, цілей і принципів законодавства.

Особливою нетиповою ситуацією у правозастосовному процесі є застосування права при значному допущенні розсуду суб'єктів правозастосовної діяльності. У теорії правозастосування це питання є складним особливо в аспекті співвідношення законності й розсуду у реалізації державної волі. У будь-якій ситуації правозастосовник має можливість вибору напряму своїх дій, а також оптимального (хоча і суб'єктивно) конкретного рішення серед рішень можливих або обов'язкових. Науковці у зв'язку з цим зазначають,

що, незважаючи на те, наскільки чітко і вичерпно матеріальні й процесуальні норми встановлюють порядок, засоби, результати і цілі правозастосування, соціально-психологічна атмосфера розгляду справи й індивідуальні особливості правосвідомості особистості правозастосовника уможливають реалізацію у рішенні власного розсуду [33, с. 78]. Нетиповість цієї ситуації визначається існуванням у правозастосовника прав, що перевищують звичайні, внаслідок чого його правові й психологічні межі власного розсуду суттєво розширюються. У цій ситуації правозастосовний розсуд здебільшого характеризується спрямованістю на фактичні обставини справи. При цьому допускається відносна «свобода» правозастосовника в їх юридичній кваліфікації і певна його незалежність від формальних процедурних правил винесення рішення.

Отже, йдеться про правозастосовну діяльність державних органів і їх посадових осіб на підставі норм, розрахованих на регулювання виняткових відносин. При конструюванні цих норм законодавець використовує поняття, конструкції «у виключних випадках», «у невідкладних випадках», «маючи достатні підстави вважати» тощо. Так, за загальним правилом, закріпленим у ч. 3 ст. 177 Кримінально-процесуального кодексу України, обшук проводиться за мотивованою постановою слідчого із санкції прокурора чи його заступника, за винятком житла чи іншого володіння особи. Однак із цього правила є виняток, про який зазначено у положеннях тієї ж ч. 4 ст. 177 Кримінально-процесуального кодексу України: у невідкладних випадках обшук може бути проведений без санкції прокурора, але з наступним повідомленням прокурора в добовий строк про проведений обшук та його результати. Як видається на перший погляд, законодавець висловлюється не чітко, вживаючи неконкретні поняття і вислови. Але очевидним є той факт, що в даному випадку він надає можливість слідчому на власний розсуд, з урахуванням конкретних обставин кримінальної справи, визначити випадки, які можуть вважатися «невідкладними».

Щодо необхідності існування у чинному законодавстві норм, які допускають значний розсуд суб'єктів правозастосування, то науковці висловлюють різні застереження. Дехто вважає, що їх існування слід розглядати як об'єктивно необхідну міру. «Якби кожний крок органів державного управління, – зазначає Б. М. Лазарєв, – був пов'язаний з настанням заздалегідь визначених конкретних юридичних фактів, то ці органи виявилися б неспроможними активно впливати на процеси, що відбуваються у житті, а їх діяльність значною мірою втратила б творчий характер» [99, с. 94]. Чимало науковців підкреслює необхідність скорочення у чинному законодавстві юридичних норм, в яких умови їх застосування не чітко визначені.

Особливу увагу слід звернути на таку нетипову ситуацію у правозастосуванні, як дія міжнародних нормативно-правових актів. Безумовно імплементація норм міжнародного права у національне законодавство – провідна тенденція. Це реалізуються або через державні органи і національне право, або безпосередньо, або його норми є нормами прямої дії. Водночас держава незалежно від способів здійснення міжнародних норм у внутрішній системі права зобов'язана вжити необхідних заходів для узгодження свого внутрішнього права із зобов'язаннями за міжнародним правом.

Термін «застосування» в цьому аспекті означає діяльність держав із забезпечення реалізації норм у конкретних ситуаціях, зокрема, у випадках правопорушення або спору про право [122, с. 182]. Застосування в міжнародному праві має свої особливості, певні стадії і завершується прийняттям правозастосовного акта.

Особливістю функціонування механізму міжнародно-правового регулювання на стадії реалізації правових норм є його розподіл на дві підсистеми: міжнародну та внутрішньодержавну. В сучасних умовах у процесі реалізації норм міжнародного права зростає роль національного права. І це цілком зрозуміло: в сучасному світі внутрішньодержавні відносини справляють значний вплив на стан міждержавних відносин. Так, розв'язання екологічних

проблем у міжнародному масштабі може бути ефективним лише у разі, коли держави у своїх внутрішніх відносинах дотримуватимуться визначених стандартів у сфері охорони довкілля [130].

Отже, головною особливістю нетипових ситуацій правозастосовного процесу є те, що вони відхиляються від ідеальної моделі правозастосування, і тому вимагають від суб'єктів правозастосовної діяльності додаткових інтелектуальних, волевих, творчих зусиль. Основними причинами виникнення таких ситуацій у сфері застосування права є багатоманітність і складність явищ державно-правового життя, адже правова система функціонує в умовах динамічних суспільних відносин, унаслідок чого стає практично неможливою абсолютна відповідність різноманітних суспільних відносин і правових норм, покликаних регулювати ці суспільні відносини.

Висновки до розділу 3

Законність, яка є одночасно принципом організації і діяльності держави та функціонування суспільних відносин, методом державного управління суспільством, режимом суспільно-політичного життя, що визначає спосіб взаємодії між органами державної влади та населення, способом досягнення демократії, складається з численних індивідуальних юридично правомірних актів діяльності та поведінки.

Стан законності у сфері правозастосування залежить від якісного стану (рівня розвитку) і взаємодії факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Під впливом об'єктивних факторів (економічного, політичного, соціально-культурного, ідеологічного, правового, організаційно-управлінського характеру) формується, з одного боку, особистість правозастосовника, а з іншого – та атмосфера, в умовах якої протікає його діяльність. Забезпечення законності – управлінський процес, цілеспрямовано здійснюваний різними суб'єктами для досягнення відповідності діяльності об'єктів управління правовим нормам.

Судовий контроль є дієвим і ефективним способом забезпечення законності у діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

Проблема забезпечення законності у сфері застосування права має комплексний характер, тому необхідно вивчати різні об'єктивні фактори, під впливом яких формується реальна обстановка, в умовах якої здійснюється застосування права. Необхідним є проведення комплексу взаємозалежних заходів, спрямованих, насамперед, на: 1) подальше вдосконалення чинного законодавства; 2) забезпечення раціональної організації діяльності правозастосовних органів; 3) підвищення ефективності контрольно-наглядової діяльності.

Серед різних суб'єктивних факторів найважливішою є індивідуальна правова культура суб'єкта правозастосовної діяльності.

Взаємодія законності й правової культури відбувається на загальносоціальному, регіональному, груповому, індивідуальному рівнях. У рамках комплексного підходу правова культура особистості розглядається як поняття, що характеризує якісний стан розвитку правосвідомості індивіда, його діяльності у правовій сфері.

Шанобливе ставлення до права як невід'ємного елементу індивідуальної правової культури правозастосовника передбачає: 1) його ставлення до правових норм як необхідних і найбільш доцільних правил поведінки; 2) усвідомлення ним своєї соціальної ролі у процесі індивідуального регулювання суспільних відносин, своїх посадових прав і обов'язків, що виключає його професійну недбалість; 3) ставлення до прав і свобод людини як до певних ціннісних орієнтирів, що визначають сенс і зміст правозастосування.

Проте характерною рисою української правосвідомості практично завжди було не шанобливе ставлення до права (закону, як зовнішньої форми його вираження), не визнання його соціальної цінності, а явище йому прямо протилежне – правовий нігілізм.

Таким чином, важливими складовими правової культури правозастосовника є позитивні правові навички і стереотипи правової діяльності (поведінки). Найважливішим показником рівня правової культури правозастосовника є його соціально-правова активність.

Неординарний характер розвитку суспільних відносин передбачає, що їх розвиток та зміна не підпорядковуються одній суворо визначеній функції математичного порядку, а супроводжуються утворенням так званих нетипових ситуацій правозастосовного процесу. Серед нетипових ситуацій, що можуть виникати у правозастосовному процесі, найбільшою складністю відрізняється правозастосування за наявності прогалин у праві.

Особливими нетиповими ситуаціями у правозастосовному процесі є застосування права при значному допущенні розсуду суб'єктів

правозастосовної діяльності, а також дія міжнародних нормативно-правових актів.

Отже, головною особливістю нетипових ситуацій правозастосовного процесу є те, що вони відхиляються від ідеальної моделі правозастосування і тому вимагають від суб'єктів правозастосовної діяльності додаткових інтелектуальних, волевих, творчих зусиль. Основними причинами виникнення таких ситуацій у сфері застосування права є багатоманітність і складність явищ державно-правового життя, адже правова система функціонує в умовах динамічних суспільних відносин.

ВИСНОВКИ

Враховуючи наукову актуальність досліджуваної проблематики у дисертації приділено особливу увагу ґрунтовному аналізу тих її аспектів, що стосуються зміцнення законності у сфері застосування права, з'ясування значення цього суспільно-правового явища, покликаного сприяти суспільному прогресу, реалізації загальнолюдських цінностей і стандартів у розбудові демократичної, правової держави.

За результатами дослідження обґрунтовано і сформульовано низку науково-практичних узагальнень і положень, що становлять певний внесок у теоретичне осмислення проблемних питань:

1. Велика кількість підходів, які використовують науковці з метою визначення поняття «законність» свідчить про складний та багатоплановий характер цього явища. При визначенні поняття, необхідно враховувати семантичний аспект зазначеної категорії.

У теорії права визнано раціональною позиція, за якою у процесі визначення законності неможливо протиставляти їй діяльність з дотримання законів, метод законності, режим законності, так само як неможливо виробити комплексне визначення законності шляхом механічного об'єднання різнопланових дефініцій.

Законність пов'язана з правореалізаційною діяльністю всіх суб'єктів права, будучи її якісною характеристикою. Як властивість діяльності, категорія «законність» має таку структуру: принцип законності – метод законності – режим законності, що власне і визначає наукову й практичну значущість розглядуваного поняття.

У змісті законності необхідно виокремити предметну, суб'єктну і нормативну сторони. Спроби окремих науковців звузити суб'єктну сторону змісту законності навряд чи сприяють її зміцненню і підтриманню правопорядку в суспільстві, оскільки мимоволі породжують ілюзію не обов'язковості дотримання: по-перше, правових приписів громадянами; по-

друге, правових норм, що містяться у підзаконних нормативних правових актах.

Невиправдані й спроби протиставлення на етапі практичної реалізації права понять «законність» і «правозаконність». Принципи рівності, свободи, гуманізму і справедливості, що лежать в основі ідеї правозаконності, є, по суті, вираженням соціальних ідеалів, які виходять за межі права. Вони не гарантують існування стійкого правопорядку, оскільки при оцінці правових явищ та процесів мають абстрактний характер, допускаючи неоднозначне тлумачення.

Інтереси зміцнення законності та правопорядку вимагають не протиставлення, а зближення різних концепцій праворозуміння і моделей законності, що розвиваються на їх основі. Реальне завдання полягає в тому, щоб навчитися об'єктивувати, з одного боку, законотворчість, а з іншого – законодавство. Своєрідним засобом поєднання цих концепцій може і повинна стати Конституція України, яка є основою всієї правової системи України.

2. Серед різних форм реалізації права особливе місце займає правозастосування, найважливішою ознакою якого є державно-владний характер. Від нього походять всі інші ознаки, що визначають специфіку застосування права: управлінський, творчий характер цієї діяльності, за посередництвом якої здійснюється індивідуальне регулювання суспільних відносин, її сувора процедурно-процесуальна регламентація, специфічні засади, що зумовлюють необхідність залучення до процесу реалізації права суб'єктів, які мають державно-владні повноваження.

Як діяльність, процедурно і процесуально оформлена, правозастосування має низку стадій (етапів). Здійснений у роботі аналіз стадій логічної послідовності дозволяє визначити основні етапи функціонування правосвідомості правозастосовника в розв'язанні проблемної ситуації, що склалася, а також сформулювати загальнотеоретичну модель правозастосовної діяльності. Ця принципова схема включає у себе такі основні стадії: 1) дослідження фактичних обставин, збирання інформації і встановлення

об'єктивної істини по справі; 2) юридична кваліфікація, що виражена у формі судження про юридичне значення оцінюваних фактичних обставин; 3) з'ясування змісту норм права у процесі тлумачення цих норм; 4) прийняття рішення та його документальне оформлення, що і становить завершальну і, водночас, основну стадію застосування норм права.

Найважливішим критерієм, якому мають відповідати і діяльність, пов'язана з державно-владною реалізацією правових приписів, і її підсумковий результат, є вимога законності.

3. Як об'єктивна необхідність суспільного життя, законність проявляється у відповідних принципах. Нині в юридичній науці нема єдиного методологічного підходу до визначення основоположних ідей, що відображають сутність та зміст законності. Цей підхід повинен ґрунтуватися на розмежуванні таких понять, як принципи і вимоги законності. Критеріями розмежування зазначених понять є їх обсяг та спрямованість. З урахуванням цієї обставини виокремлюють три основоположні принципи законності, чітка і неухильна реалізація яких може розглядатися як своєрідна програма дій зі зміцнення законності у сфері застосування права: 1) верховенство Конституції України і закону; 2) єдність законності; 3) доцільність законності.

4. Проблема зміцнення законності у сфері застосування права має комплексний характер і передбачає необхідність врахування різноманітних факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру.

Під впливом об'єктивних факторів формується реальна обстановка, в умовах якої відбувається процес застосування права. Безпосередній вплив на стан законності у сфері застосування права здійснюють, насамперед, фактори правового та організаційно-управлінського характеру. Серед них особливе значення мають ступінь досконалості чинного законодавства, актів офіційного тлумачення, раціональна організація діяльності правозастосовних органів, стан контрольно-наглядових механізмів.

За належного рівня свого розвитку ці фактори можуть розглядатися як гарантії законності у сфері застосування права. Однак їх реальний якісний стан нині далекий від ідеалу, через що деякі з них сьогодні є дестабілізуючими факторами («антигарантіями» законності), оскільки створюють умови для порушень законності з боку посадових осіб правозастосовних органів. Однак навіть найсприятливіша обстановка, в умовах якої відбувається правозастосовна діяльність, не гарантує, що кожна правозастосовна дія, підсумкове рішення у справі в обов'язковому порядку будуть відповідати критерію юридичної правомірності. Значною мірою це залежить від індивідуальних якостей суб'єктів правозастосовної діяльності.

5. В ідеалі правозастосовник як особистість повинен мати підвищений потенціал участі в суспільних відносинах, високий рівень їх усвідомлення, адекватне ставлення до суспільства загалом і окремих його членів, зокрема, у тому числі до себе, відповідальне ставлення до виконання своїх суспільних і службових обов'язків. Реалізація останніх вимагає від нього ґрунтовних знань і творчих можливостей, емоційно-вольових та інтелектуальних якостей високого рівня. Він повинен бути здатний до адекватних дій у важких умовах, до налагодження доброзичливих стосунків з людьми, мати високорозвинене почуття справедливості й честі, виявляти рішучість та наполегливість у досягненні поставлених перед ним цілей.

Серед суб'єктивних факторів, що впливають на законність у сфері застосування права, першочергове значення має рівень розвитку індивідуальної правової культури суб'єктів цієї діяльності. Невід'ємними елементами такої культури є позитивні правові знання; шанобливе ставлення до права; позитивні навички і стереотипи діяльності у сфері застосування права; належний рівень соціально-правової активності. Усі ці складові разом утворюють основу його професійної діяльності.

Узагальнення результатів численних соціологічних досліджень показує, що недостатній рівень розвитку будь-якого із зазначених елементів призводить

до порушень законності у правозастосовній діяльності. Загалом рівень правової культури посадових осіб, які здійснюють застосування права, нині не може оцінюватися як задовільний.

Підвищення рівня індивідуальної правової культури посадових осіб передбачає проведення комплексу взаємопов'язаних заходів, які включають: а) правове навчання; б) правове виховання; в) науково обґрунтовану правову пропаганду. Враховуючи обмежені можливості виховного впливу на особистість у сучасних умовах, основну увагу спрямовану на підвищення рівня правової культури посадових осіб, слід приділити правовому навчанню.

6. Наявність ідеальної моделі правозастосування не виключає можливості виникнення у правозастосовному процесі таких ситуацій, які, не виходячи за рамки загального, що охоплюються ним, являють собою, водночас, дещо відмінне, що відрізняється через присутність у цьому процесі (або навіть поряд з ним) не інтегрованих у загальному понятті елементів. Ці ситуації вважають так званими нетиповими ситуаціями правозастосовного процесу. Головна їх особливість полягає в тому, що вони з позицій правової системи або через свій фактичний склад містять елементи, що відхиляються від ідеальної моделі правозастосування і вимагають від правозастосовника додаткових пошукових зусиль у процесі розв'язання конкретної справи. Правила подолання цих нетипових ситуацій мають певну специфіку. Знання такого алгоритму розв'язання згаданих ситуацій буде сприяти зміцненню законності та правопорядку у сфері застосування права.

7. Проблема забезпечення законності у зазначеній сфері настільки широка та багатопланова, що розкриття всіх її аспектів не можливе в межах однієї наукової роботи. Ряд аспектів, які нам довелося у рамках дисертації викласти лише тезово, заслуговує ґрунтовнішого розгляду, тому згодом повинні стати предметом самостійного юридичного аналізу. Це, зокрема, стосується вивчення та оцінки стану законності в діяльності різних правозастосовних органів; впливу на законність у сфері застосування права економічних, політичних,

ідеологічних факторів, а також різних чинників суб'єктивного характеру, що визначають рівень розвитку професійної культури особистості (моральної, політичної, естетичної, інших її складових), причинних комплексів, що передують правозастосовним помилкам і посадовим зловживанням правом, тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абушенко В. Л. Ценностные ориентации личности: проблемы формирования (социологический аспект) / В. Л. Абушенко. – М. : Юридическая литература, 1994. – 248 с.
2. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України . – 1991. – № 38. – Ст. 502.
3. Алексеев С. С. Проблемы теории права : курс лекц. : в 2 т. Т. 2 / С. С. Алексеев – М. : Юридическая литература, 1982. – 236 с.
4. Алексеев С. С. Философия права / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 1998. – 336 с.
5. Андрійко А. М. Правозахисні функції прокуратури / А. М. Андрійко, А. С. Волошин // Право України . – 2005. – № 5. – С. 51–54.
6. Андрійко О. Ф. Державний контроль в Україні : організаційно-правові засади / О. Ф. Андрійко. – К. : Наукова думка, 2004. – 284 с.
7. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления / Г. В. Атаманчук – М. : Норма, 1996. – 400 с.
8. Афанасьев В. С. Обеспечение законности: вопросы теории и практики : автореф. дис. на соиск. уч. степ. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 / В. С. Афанасьев – М. : Статут, 1993. – 38 с.
9. Афанасьев В. С. Обеспечение социалистической законности в деятельности органов внутренних дел / В. С. Афанасьев. – М. : Норма, 1987. – 124 с.
10. Багініг О. Л. Проблеми законності в постсоціалістичних країнах / О. Л. Багінін // Законність: теоретико-правові проблеми дослідження та впровадження. – К. : Юстиніан, 2004. – С.204–216.
11. Бару М. И. Оценочные понятия в трудовом законодательстве / М. И. Бару // Советское государство и право . – 1970. – № 7. – С. 94–99.

12.Баскин Ю. Я. Очерки философии права / Ю. Я. Баскин. – Сыктывкар : [б. и.], 1996. – 296 с.

13. Бенедик І. В. Стадії у юридичному процесі: загальнотеоретичні дослідження : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. В. Бенедикт. – Х. : [б. в.], 1992. – 19 с.

14.Бобровник С. В. Колізійні норми в системі засобів правового регулювання / С. В. Бобровник // Правова держава . – 2001. – № 12. – С. 72–78.

15.Бобровник С. В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права / С. В. Бобровник // Правова держава . – 1996. – № 9. – С. 103–108.

16.Бойко А. Д. Законність і доцільність у кримінальному судочинстві / А. Д. Бойко // Право України . – 2006. – № 8. – С. 5–12.

17.Боліканова З. А. Проблема забезпечення законності правозастосовних актів органів державного управління : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / З. А. Боліканова – Х. : [б. в.], 1999. – 20 с.

18.Боннер А. Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности / А. Т. Боннер. – М. : Рос. право, 1992. – 319 с.

19.Боннер А. Т. Применение нормативных актов в гражданском процессе: дис. на соиск. уч. степ. д-ра юрид. наук 12.00.01/ А. Т. Боннер. – М. : Новый юрист, 1980. – 416 с.

20.Борисов В. В. О гарантиях законности / В. В. Борисов // Вопросы теории государства и права. Новые идеи и подходы. – 2000. – Вып. 2. – С. 37, 38.

21.Братусь С. М. Юридическая ответственность и законность. очерк теории / С. М. Братусь – М. : Юридическая литература, 1976. – 215 с.

22.Валицкий В. А. Кризис русской дореволюционной мысли / В. А. Валицкий – М. : Госучпедиздат, 1977. – 368 с.

23. Варламова Н. В. Правовой нигилизм в постсоветской России: понимание, истоки, следствие / Н. В. Варламова // Драма рос. Закона . – М. : Юридическая литература, 1996. – 780 с.

24. Василенко А. В. Сутність і принципи правозастосовної діяльності (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень»/ А. В. Василенко. – Харків : [б. в.], 1987. – 20 с.

25. Васюник А. Б. Адміністративні факти у праві / А. Б. Васюник – К. : Наукова думка, 1989. – 347 с.

26. Васянович Г. П. Вступ до філософії : [навч. посіб.] / Г. П. Касянович. – Львів : Норма, 2001. – 216 с.

27. Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов / Васьковский Е. В. – М.: Мысль, [б. и.], 1913. – 152 с.

28. Введение в культурологию : учеб. пособ. : в 3 ч. Ч. 1: конспект лекций / С. И. Гончарук, С. Н. Комиссаров, С. С. Комиссаров и др. ; [под общ. ред. В. А. Сыпрыкина]. – М. : Юридическая литература, 1995. – 209 с.

29. Венгеров А. Б. О прецеденте толкования правовой нормы / А. Б. Венгеров // Ученые записки ВНИИ СЗ . – Вып. 6. – М. : [б. и.], 1996. – С. 3–7.

30. Закон про ратифікацію Венської конвенція про права міжнародних договорів (1969) // Відомості Верховної Ради України . – 1994. – № 5.

31. Вовк В. Д. Від концепції судової реформи до нових ідей розвитку судової системи / В. Д. Вовк // Право України . – 2005. – № 12. – С. 8–10.

32. Вопленко Н. Н. Законность и применение права / Н. Н. Вопленко. – Саратов : Изд. Саратов. ун-та, 1989. – 186 с.

33. Вопленко Н. Н. Проблемы законности и применение правовых норм / Н. Н. Вопленко. – М. : Народный учитель, 1987. – 157 с.

34. Вопленко Н. Н. Теоретические проблемы режима законности в применении норм социалистического права / Н. Н. Вопленко. – Волгоград : [б. и.], 1982. – 324 с.

35. Гаращук В. С. Розширення сфери судового контролю як гарантія захисту прав і свобод особи / В. С. Гаращук // Механізм судового контролю у правовій системі України. – Х. : [б. в.], 2002. – С. 202–212.

36. Гацелюк В. О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади, концепції) : монографія / В. О. Гацелюк. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 280 с.

37. Гете И. В. Избранные философские произведения / И. В. Гете. – М. : Мысль, 1964. – 310 с.

38. Головатий С. П. Додержання кодексу честі – обов'язок суддів / С. П. Головатий // Право України. – 2004. – № 3. – С. 12–15.

39. Голосніченко І. П. Правосвідомість і правова культура студентської молоді / І. П. Голосніченко // Право України. – 2006. – № 3. – С. 82–90.

40. Горбунова Л. М. Принцип законності у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади : монографія / Л. М. Горбунова. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 240 с.

41. Гранат Н. Л. Профессиональное сознание и социалистическая законность в деятельности органов внутренних дел / Н. Л. Гранат. – М. : Мысль, 1984. – 256 с.

42. Дедков Л. Л. Обеспечение законности в общенародном государстве / Л. Л. Дедков. – Минск: Наука, 1980. – 172 с.

43. Декарт Р. Сочинения : в 2 т. / Р. Декарт. – М. : Изд. Москов. ун-та, 1898. – 354 с.

44. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

45. Демків Р. Я. Закон в системі нормативно-правового регулювання діяльності міліції : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : спец.

12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень»/ Р. Я. Демків – К. : [б. в.], 2007. – 16 с.

46.Джужа О. М. Теоретичні проблеми сучасного погляду на розвиток кримінології / О. М. Джужа, В. В. Василевич, Л. В. Кирилюк // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) . – 2002. – № 6. – С. 110–118.

47.Дюрягин И. Я. Правоприменительные отношения как разновидность управленческих правоотношений / И. Я. Дюрягин // Советское государство и право . – 1977. – № 4. – С. 48–56.

48.Ершов В. В. Судебное правоприменение (теоретические и практические проблемы) / В. В. Ершов – М. : Правовая акад. –1991. – 97 с.

49.Ефремов А. Ф. Принципы и гарантии законности : автореф. дис. на стиск. науч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права» / А. Ф. Єфремов. – М. : [б. и.], 1999. – 22 с.

50.Ефремов А. Ф. Принципы и требования законности / А. Ф. Єфремов. – Самара : [б. и.], 1999. – 177 с.

51.Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (1950) // Права людини : зб. міжнар. док. – К. : [б. в.], 1991. – 742 с.

52.Жданов А. В. Законность или обоснованность ареста / А. В. Жданов // Российская юстиция . – 2001. – № 5. – С. 21–29.

53. Желтобрюхов С. П. Прокурорский надзор как гарантия законности в Российском государстве : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права» / С. П. Желтобрюхов. – Саратов : [б. и.], 1999. – 21 с.

54.Жилин Г. А. Соотношение права и закона / Г. А. Жилин // Российская юстиция . – 2000. – № 4. – С. 4–9.

55.Забігайло В. В. Ієрархія нормативних правових актів як гарантія забезпечення верховенства права / В. В. Забігайло // Український часопис міжнародного права . – 2002. – № 2. – С. 129–134.

56. Загальна декларація прав людини (1948) // Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб./ П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.

57. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А. П. Заєць. – К. : Атіка, 1999. – 247 с.

58. Зайцев І. М. Цивільна процесуальна форма: поняття, зміст і значення / І. М. Зайцев, Н. А. Расахатська // Держава і право . – 1995. – № 2. – С. 49, 50.

59. Законність : теоретико–правові проблеми дослідження та впровадження / за ред. О. В. Зайчука, С. В. Бобровник. – К. : Юстиніан, 2004. – 216 с.

60. Законодавство України про адміністративну відповідальність : зб. нормат. актів. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 432 с.

61. Законодавство України про банкрутство . – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 304 с.

62. Законодавство України про виконавче провадження : наук.-практ. коментар / І. І. Ємельянова, А. І. Нижник, Л. М. Павлова та ін. – К. : Наукова думка, 2001.

63. Законодавство України про відпустки : зб. нормат. актів / відп. ред. В. І. Тьоткін. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 400 с.

64. Законодавство України про землю : зб. нормат. актів. – К. : Пролот, 2001. – 249 с.

65. Законодавство України про сім'ю : зак. та законод. акт. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 383 с.

66. Законодавство України про судову та правоохоронну діяльність: зб. нормат. актів. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 350 с.

67. Залюбовська І. К. Повноваження прокуратури у взаємовідносинах із судовою владою / І. К. Залюбовська // Держава і право : (Юридичні і політичні науки). : 2007. – вип.. 36– 664 с.

68. Занік Ю. Д. Правова культура юриста / Ю. Д. Занік // Право України . – 2002. – № 4. – С. 31–33.

69.Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах : навч.-практ. посіб. / уклад. Б. О. Кирись. – Львів : Ліга-прес, 2008. – 291 с.

70.Земельний кодекс України : Затверджений законом України № від 25.10.2001 р. // Відомості Верховної Ради України . – 2002. – № 3/4. – Ст. 27.

71. Зміцнюючи кадровий потенціал // Іменем Закону . – 2004. – №10 (53980). – С. 12–16.

72. Иеринг Р. Интерес и право / Р. Иеринг. – Ярославль : Мысль, 1880. – 218 с.

73.Калюжний Р. А. Основи правової інформації / Р. А. Калюжний. – К. : Генеза, 2002. – 183 с.

74.Кельман Л. М. Ефективність правозастосовних актів / Л. М. Кельман // Держава і право . – 2004. – № 12. – С. 13–16.

75.Кельман М. С. Загальна теорія держава і права : підручник / М. С. Кельман , О. Г. Мурашин , Н. М. Хома. – Львів : Новий світ, 2005. – 584 с.

76.Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підручник / М. С. Кельман , О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Львів : Новий Світ, 2003. – 584 с.

77.Кельман М. С. Загальна теорія права : [підруч. для вищ. навч. зал.] / М. С. Кельман , О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 475 с.

78.Кистякивский Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кистякивский // Сб. ст. о русской интеллигенции . – М. : Правда, 1991. – С. 122–149.

79. Ковальський В. С. Правотворчість : теоретичні та логічні засади / В. С. Ковальський, І. П. Козинцев. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.

80. Кодекс законів про працю України з постатейними матеріалами : станом на 01.11.2001 р. – К. : Атіка, 2002. – 414с.

81. Кодекс України про адміністративні правопорушення : станом на 20.09.2001 р. – К. : Генеза, 2001. – 172 с.

82. Козловський А. А. Щодо деяких аспектів якості закону / А. А. Козловський // Право України . – 2000. – № 7. – С. 78–83.
83. Колб О. Г. Кримінологія і соціальна профілактика злочинів серед засуджених виправно–трудових установ : [монографія] / О. Г. Колб. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2001. – 292 с.
84. Колодій А. М. Принципи права / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 207 с.
85. Колодій А. М. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. – К. : Юрінформ, 1995. – 158 с.
86. Конституція України : прийнята 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України . – 1996. – № 30.– С. 143.
87. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб. : [б. и.], 1890. – 319 с.
88. Кравчук В. Н. Основи загальноправової процесуальної теорії / В. Н. Кравчук. – К. : Атіка, 2004.
89. Краткий толковый словарь украинского языка: / под ред. Д. Г. Гринчишина – [2-е изд., перераб. и доп.]. – К. : Рад. шк., 1988. – 320 с.
90. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001р. : станом на 15.04.2007 р. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. – 176 с.
91. Кримінально-процесуальний кодекс України : станом на 01.12.2005 р. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 207 с. – (Бібліотека офіційних видань).
92. Кудрявцев В. Н. Законность: содержание и современное состояние / В. Н. Кудрявцев // Законность в Российской Федерации . – М. : [б. и.], 1998. – С. 4–14.
93. Кудрявцев В. Н. О правопонимании и законности / В. Н. Кудрявцев // Государство и право . – 1994. – № 3. – С. 3–11.
94. Кудрявцев В. Н. Право как элемент культуры / В. Н. Кудрявцев // Право и власть . – М. : [б. и.], 1990. – С. 241–252.

95. Кудрявцев В. Н. Социалистическое правовое государство / В. Н. Кудрявцев, Е. А. Лукашева // Социалистическое правовое государство . – М. : Наука, 1989. – С. 6, 7.
96. Культурологія. Міжнародна поліцейська енциклопедія : в 10 т. Т. / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Вид. Дім»ІнЮре», 2003. – Т.2. – С. 283–284.
97. Курашвили Б. П. Модели социализма / Б. П. Курашвили // Сов. государство и право . – 1989. – № 8. – С. 196–201.
98. Кучинский В. А. Социалистическая демократия и законность / В. А. Кучинский. – М.: Госучпедиздат, 1983. – 136 с.
99. Лазарев Б. М. Компетенция органов управления / Б. М. Лазарев. – М. : Юридическая литература, 1972. – 280 с.
100. Лазарев В. В. Понятия и разновидности нетипичных ситуаций правоприменительного процесса / В. В. Лазарев // Применение советского права : сб. учен. тр. – Свердловск : [б. и.], 1974. – Вып. 30. – С. 54–64.
101. Лазарев В. В. Эффективность правоприменительного акта / В. В. Лазарев. – Казань : Юристь, 1975. – 148 с.
102. Лазарев. В. В. Пробелы в праве / В. В. Лазарев // Общая теория права: курс лекций. – Нижний Новгород : [б. и.], 1993.
103. Леванский В. А. Моделирование в социально-правовых исследованиях / В. А. Леванский / отв. ред. О. А. Гаврилов. – М. : Наука, 1986. – 156 с.
104. Левченко И. П. Механизм применения права / И. П. Левченко. – Смоленск : Изд-во СГУ им. Н.Э. Баумана, 1997. – 152 с.
105. Лейст О. Э. Три концепции права / О. Э. Лейст // Сов. государство и право . – 1991. – № 12. – С. 3–11.
106. Лившиц Р. З. О противоречивой двуединой природе права / Р. З. Лившиц // Драма российского закона . – М. : ИНФ-РА.М-Норма, 1996. – С. 42–46.

107. Лившиц Р. З. Современная теория права : краткий очерк / Р. З. Лившиц. – М. : Мысль, 1992. – 92 с.
108. Лившиц Р. З. Право и закон в социалистическом правовом государстве / Р. З. Лившиц // Советское государство и право . – 1989. – № 3. – С. 15. –17.
109. Липка М. С. Розуміння права в Україні і Польщі / М. С. Липка, І. М. Заводівський. – К. : Вища школа, 2002. – 134 с.
110. Лисенков С. Л. Загальна теорія держава і права : навч. посіб. / С. Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 355 с.
111. Лисюткин А. Б. Принципы законности и их реализация в условиях формирования правового государства : дис. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук / А. Б. Лисюткин. – Саратов : [б. и.], 1992. – 202 с.
112. Лихова С. В. Закон і законотворчість / С. В. Лихова // Право України . – 1993. – № 5/6. – С. 32–36.
113. Личность и уважение к закону: социологический аспект / отв. ред. Н. А. Антонова, В. П. Казимирчук, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1979. – 286 с.
114. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева. – М. : Юридическая литература, 1973. – 344 с.
115. Лучін В. О. Процесуальні норми у конституційному праві / В. О. Лучін. – К. : Аіка, 1991. – 244 с.
116. Малый энциклопедический словарь : 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1897. – в. т. Т. 1. – Вып. 2. – 1040 с.
117. Мальцев Г. В. Социальная справедливость и право / Г. В. Мальцев. – М. : Юридическая литература, 1977. – 255 с.
118. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / М. Мамардашвили. – М. : Прогресс, 1992. – 412 с.
119. Марченко Н. С. Щодо законності в умовах перехідного суспільства / Н. С. Марченко // Право України . – № 10 – 2006. – С. 17, 18.

120. Матузов Н. И. О принципе «все, не запрещенное законом, дозволено» / Н. И. Матузов // Советское государство и право . – 1989. – № 8. – С. 4, 5.

121. Матузов Н. И. Юридические коллизии и способы их разрешения / Н. И. Матузов // Теория государства и права : курс лекц. / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малька. – Саратов : Изд-во СГУ им. Н.Э. Баумана, 1995. – 404 с.

122. Международное права : учеб. / отв. ред. Ю. М. Колосов, В. И. Кузнецов. – М. : Междунар. отношения, 1995. – 388 с.

123. Мелашенко В. Ф. Конституційне право як наука і навчальна дисципліна / В. Ф. Мелашенко // «Конституційне право України» ; за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 2002. – 158 с.

124. Мелех Л. В. Верховенство права – основний принцип законності / Л. В. Мелех // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ . – 2006. – Вип. 2. – С. 65–73.

125. Мелех Л. В. Дотримання законності – основа демократичного суспільства / Л. В. Мелех // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна . – 2008. – Вип. 1. – С. 74–81.

126. Мелех Л. В. Законність як принцип права та її дотримання в Україні / Л. В. Мелех // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ . – 2006. – Вип. 1. – С. 61–68.

127. Мелех Л. В. Правова культура правозастосовувача як фактор зміцнення законності – мета побудови правової держави / Л. В. Мелех // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична . – 2007. – Вип. 1. – С. 338–347.

128. Мелех Л. В. Тракткування правової категорії «законність» у вітчизняній юридичній науці / Л. В. Мелех // Держава і право . – 2007. – Вип. 36. – С. 123–128.

129. Меркель А. Юридическая энциклопедия / под ред. В. М. Грибовского. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 1902 – 264 с.

130. Мингазов Л. Х. Эффективность норм международного права : теоретические проблемы : дис. на соиск. уч. степ д-ра юрид. наук: спец. 12.00.11 «Международное право» / Л. Х. Мингазов. – Казань : [б. и.], 2000. – 253 с.

131. Михайленко А. Д. Правовое регулирование деятельности прокуратуры Украины по обеспечению законности / А. Д. Михайленко // Государство и право . – 1984. – № 1 – С. 87–91.

132. Михайловский И. В. Очерки философии права / И. В. Михайловский. – Томск : Норма, 1914. – Т. I. – 397 с.

133. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. Т. 1. / ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : «Видавничий Дім «Ін. Юре», 2003.

134. Навроцький В. О. Системний підхід і злочинність / В. О. Навроцький – Львів : Астрон, 2004. – 232 с.

135. Назаренко Є. В. Закон у системі нормативних актів України/ Є. В. Назаренко // Право України . – 1991. – № 12. – С. 28–35.

136. Назаренко Є. В. Пріоритетність загально визнаних принципів і норм міжнародного права – принцип правової реформи в Україні / Є. В. Назаренко // Законодавство України та міжнародне право (проблеми гармонізації) : зб. наук. праць Ін-ту законодавства Верховної Ради України. – К. : [б. в.], 1998. – С. 198–210.

137. Наумов А. В. О судебном прецеденте как источнике уголовного права / А. В. Наумов // Современные тенденции развития уголовной политики и уголовного законодательства. – М. : Юристъ, 1994. – С. 31, 32.

138. Наумов А. В. Применение уголовно-правовых норм: по материалам следственной и прокурорско-судебной практики : учеб. пособ. / А. В. Наумов. – Волгоград : Изд-во ВСШ СССР, 1973. – 176 с.

139. Невзоров І. Л. Принцип законності в правозастосовній діяльності : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. Л. Невзоров – Х. : [б. в.], 2003. – 19 с.

140. Невмержицький Є. В. Економічна злочинність і корупція / Є. В. Невмержицький // Вісник прокуратури . – 2008. – № 5 (83). – С. 85–92.

141. Неволін К. Енциклопедія законодавства / К. Неволін. – К. : [б. в.], 1838. – Т. 1. – 325 с.

142. Нерсисянц В. С. Право: многообразие определений и единство понятия / В. С. Нерсисянц // Сов. государство и право . – 1983. – № 10. – С. 10–14.

143. Нерсисянц В. С. Суд не законодательствует и не управляет, а применяет право / В. С. Нерсисянц // Судебная практика как источник права . – М. : [б. и.], 1997. – С. 4–10.

144. Огляд судової практики розгляду справ по скаргах військовослужбовців на дії і рішення органів військового управління та військових посадових осіб // Коментарі . – 2008. – № 45 (150). – С. 38.

145. Ожегов С. И. Словарь русского языка . – М. : [б. и.], 1992. – 814 с.

146. Олійник А. С. Організаційно-правові питання забезпечення законодавчої діяльності в Україні : дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.02.02. « Конституційне право» / А. С. Олійник. – К. : [б. в.], 1998. – 200 с.

147. Оніщенко Н. М. Правова система і проблеми теорії / Н. М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

148. Онопенко В. Справедливість у державі може забезпечити лише справедливий суд / В. Онопенко // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – №3 (79). – С. 2–5.
149. Осауленко О. В. Зміцнення законності у правозастосовній діяльності / О. Осауленко, О. Панько // Право України . – 2004. – №12. – С. 17–20.
150. Осауленко О. Зміцнення законності: у правозастосовному процесі / О. Осауленко, О. Панько // Право України . – 2005.– № 1.– С. 15–19.
151. Остапенко О. І. Норми адміністративного права та їх застосування / О. І. Остапенко. – К. : Атіка, 2002. – 267 с.
152. Осташ І. В. «Нульовий варіант» чи «стрижка під нуль?» / І. В. Осташ // Голос України . – 1995. – 11 січ.
153. Палиенко И. Учение о существе права и правовой связанности государства / И. Палиенко. – Х. : Право, 1908. – 342 с.
154. Пастух Р. В. Як захищають заплямовані суддівські мантиї / Р. В. Пастух // За вільну Україну . – 1996. – 1 лют.
155. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права / Л. В. Петрова. – Х. : Національна юридична академія України, 1998. –С. 14–29.
156. Петрушев В. А. К вопросу о понятии «законодательство» / В. А. Петрушев // Юриспруденция (Тольятти). – 1996. – № 4.– С. 16–19.
157. Платон. Законы / Платон // Платон. Сочинения : в 3 т. Т. 3. Ч. 2. – М. : Мысль, 1972. – 546 с.
158. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ / В. М. Плішкін. – К. : Наукова думка, 1999. – 162 с.
159. Поппер К. Логика социальных наук / К. Поппер // Вопросы философии . – 1992. – № 10. – С. 65–75.
160. Порядку без контролю не буває // Урядовий кур'єр . – 1998. – 26 січ.
161. Потапов В. А. Законность и правомерное поведение граждан в условиях реформирования России (региональный аспект) : автореф. дис. на

соиск. уч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права» / В. А. Потапов. – Нижний Новгород, 1995. – 21 с.

162. Потрібний І. М. Застосування права / І. М. Потрібний. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 1993. – 212 с.

163. Притика Д. П. Сучасний стан та шляхи реформування системи правосуддя в Україні / Д. П. Притика // Право України . – 2008. – №8. – С. 4, 5.

164. Про боротьбу з корупцією : Закон України від 05.10.1995 р. // Відомості Верховної Ради України . – 1995. – № 34. – С. 86.

165. Про Вищу раду юстиції : Закон України від 15.01.1998 р. // Відомості Верховної Ради України . – 1998. – № 25. – С. 401.

166. Про власність : Закон України від 07.02.1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР . – 1991. – № 20. – С. 249.

167. Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» : Закон України від 12.07.2001 р. // Відомості Верховної Ради України . – 2001. – № 44. – С. 283.

168. Про внесення змін до Закону України «Про статус суддів» : Закон України від 21.06.2001 р. // Відомості Верховної Ради України . – 2001. – № 25. – С. 234.

169. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України : Закон України від 21.06.2001 р. // Відомості Верховної Ради України . – 2001. – № 25. – С. 246.

170. Про державну службу : Закон України від 16.02.1993р. // Відомості Верховної Ради України . – 1993. – №52. – С. 134.

171. Про економічну самостійність Української РСР : Закон УРСР від 03.08.1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР . – 1990. – № 34. – С. 499.

172. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України . – 1996. – № 49. – С. 272.

173. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон України від 21.03.1991 р. // Відомості Верховної Ради України . – 1991. – № 25. – С. 86.

174. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України від 03.03. // Відомості Верховної Ради України . – 1998. – № 34. – С. 187.

175. Про прокуратуру: Закон України від 05.11.1991 р. // Відомості Верховної Ради України . – 1991. – № 53. – С. 19.

176. Про Раду національної безпеки та оборони : Закон України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України . – 1998.– № 35.

177. Про статус суддів : Закон України від 15.03.1992 р. // Відомості Верховної Ради України . – 1993. – № 10.

178. Про судоустрій : Закон України від 07.11.2002 р. // Офіційний вісник України . – 2002. – № 10. – С. 131.

179. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов. / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Юридическая литература, 2001. – 320 с.

180. Рабинович П. М. Проблемы теории законности развитого социализма / П. М. Рабинович. – Львов : [б. и.], 1979. – 282 с.

181. Рабинович П. М. Социалистическая законность и целесообразность в советском праве : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: 12.00.01 / П. М. Рабинович. – М. : [б. и.], 1966. – 18 с.

182. Рабинович П. М. Упрочение законности – закономерность развитого социализма / П. М. Рабинович. – Львов : [б. и.], 1975. – 264 с.

183. Радченко А. І. Зміцнення законності у сфері державного управління / А. І. Радченко. – Запоріжжя, 2001. – 292 с.

184. Ревнев В. И. Социалистическая законность в государственном управлении / В. И. Ревнев. – М. : [б. и.], 1979. – 331 с.

185. Ряшко В. О. Проблеми забезпечення законності, дисципліни і правопорядку в адміністративно–службовій діяльності міліції України /

В. О. Ряшко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ . – 2003. – № 2. – С. 26.

186. Самойлов Н. Г. Виконавча і судова влада: співвідношення та взаємодія / Н. Г. Самойлов // Право України . – 2004. – № 3. – С. 5.

187. Сенякин И. Н. Специальные нормы советского права / И. Н. Сенякин / под ред. М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 97 с.

188. Сырых В. М. Воистину ли нормы права истинны? / В. М. Сырых. // Государство и право . – 1996. – № 7. – С. 26–33.

189. Сиротин А. С. Воспитание уважения к праву как направление идеологической работы / А. С. Сиротин // Сборник научных трудов ВЮЗИ . – М. : РИО ВЮЗИ, 1984. – С. 80–92.

190. Сімейний кодекс України : станом на 10 січня 2002 р. – Офіц. вид. – К. : Атіка, 2004.

191. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Нац. юрид. акад. України ; Консум, 2001. – 656 с.

192. Скакун О. Ф. Теория права и государства / О. Ф. Скакун, Н. К. Подберезський. – Х. : [б. и.], 1997. – 476 с.

193. Сливка С. С. Правова культура як фактор зміцнення законності / С. С. Сливка. – Львів: Наукова думка, 2004. – 201 с.

194. Словарь международного права / отв. ред. Б. М. Клименко; редкол.: Б. М. Клименко, В. Ф. Петровський, Ю. М. Рыбаков. – М. : Международ. отношения, 1982. – 248 с.

195. Степанюк О. І. Норми конституційного права України : проблеми теорії / О. І. Степанюк. – К. : Атіка, 2002. – 255 с.

196. Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень : підручник / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. – К. : Знання, 2005. – 309 с.

197. Строгович М. С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / М. С. Строгович – М. : Мысль, 1947. – 194 с.

198. Строгович М. С. Методологические вопросы юридической науки / М. С. Строгович // Вопросы философии . – 1965. – № 12. – С. 3–10.
199. Строгович М. С. Основные вопросы советской социалистической законности / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1966. – 252 с.
200. Строгович М. С. Право обвиняемого на защиту и презумпция невиновности / М. С. Строгович / под ред. В. М. Савицкого. – М. : Наука, 1984. – 143 с.
201. Судебная практика в советской правовой системе / отв. ред. С. Н. Братусь. – М. : Юридическая литература, 1975. – 328 с.
202. Сурм'як О. В. Про юридичний нігілізм / О. В. Сурм'як // Голос України. – 2003. – № 211. – 4 листоп.
203. Сучасний тлумачний словник української мови : / [за ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського]. – Х. : Школа, 2008. – 1008 с.
204. Таранавский Ф. Б. Учебник энциклопедии права / Ф. Б. Таранавский. – Юристь : Тип. Матисена, 1917. – 695 с.
205. Тахтай В. К. Контроль держави. Чи потрібен він Україні? / В. К. Тахтай // Урядовий кур'єр . – 1995. – №174. – 21 листоп.
206. Тацій В. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави / В. Тацій. // Вісник Академії правових наук України . – 2000. – № 4. – С. 3–18.
207. Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на сучасному етапі державотворення / В. Я. Тацій. // Правова держава . –2005. – Вип. 16. – С. 10–18.
208. Теліпко В. Е. Універсальна теорія держави і права / В. Е. Теліпко – К. : Біноватор, 2007. – 512 с. – (Серія « Правознавство»).
209. Теория юридического процесса / под ред. В. М. Горшенева. – Х. : Вища школа, 1985. – 192 с.

210. Тихомиров Ю. А. Дозволено, если не запрещено законом / Ю. А. Тихомиров. // Хозяйство и право . – 1998. – № 6. – С. 26.
211. Тихомиров Ю. А. Законодательная система: противоречия и согласованность / Ю. А. Тихомиров. – М. : Наука, 1996. – 158 с.
212. Тихомиров Ю. А. Юридическая коллизия, власть и правопорядок / Ю. А. Тихомиров // Государство и право . – 1994.– № 1. – С. 3–11.
213. Ткаченко В. Д. Функціональне призначення законності / В. Д. Ткаченко. // Вісник Академії правових наук України . – 1996. – № 5. – С. 28–29.
214. Ткачова С. Г. Судебное решение в системе актов применения права / С. Г. Ткачова. // Государство и право . – 1997.– № 9. – С. 108–114.
215. Токарська А. С. Мова в офіційних документах / А. С. Токарська. – Львів : [б. в.], 2006. – 120 с.
216. Токубаев З. С. Проблемы обеспечения законности в деятельности сотрудников ИТУ : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права» / З. С. Токубаев. – М. : [б. и.], 1997. – 20 с.
217. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой. – М. : Мысль, 1913. – 226 с.
218. Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе / В. А. Туманов // Государство и право . – 1993. – № 8. – С. 58–61.
219. Українська держава і корупція: хто кого? // Голос України . – 2005. – 19 лют.
220. Устюгова О. Є. Юридична герменевтика у сучасному процесуальному законодавстві / О. Є. Устюгова // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ . – 2006. – № 4. – С. 98–108.
221. Фінаєва К. С. Соціально–психологічні механізми експлуатації кримінальної субкультури / К. С. Фінаєва // Злочинність і культура . – Х. : [б. в.], 2000. – С. 39, 40.

222. Хвостов В. М. Общая теория права. Элементарный очерк / В. М. Хвостов. – СПб. : [б. и.], 1914. – 155 с.

223. Хубуа Г. Ж. Концепция закона в правовом государстве : автореф. дис. на стиск. уч. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права» / Г. Ж. Хубуа. – Тбилиси : [б. и.], 1996. – 18 с.

224. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. . – К. : Істина, 2003. – 368 с.

225. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. // Офіційний вісник України . – 2004. – № 16. – Ст. 1088.

226. Чечина Н. А. Категория справедливости в советском гражданско-процессуальном праве. / Н. А. Чечина, А. И. Экимов // Материальное право и процессуальные средства его защиты // Межвузовский тематический сборник . – К. : [б. и.], 1989. – С. 17–19.

227. Чунаева А. А. Категория цели в современной науке, ее методологическое значение (цель и деятельность) / А. А. Чунаева. – Ленинград : Спарк, 1989. – 132 с.

228. Чхиквадзе В. Н. Государство, демократия, законность / В. Н. Чхиквадзе. – М. : Юридическая литература, 1967. – 503 с.

229. Шамба Т. М. Советская демократия и правопорядок / Т. М. Шамба. – М. : Мысль, 1985. – 160 с.

230. Шаповал В. М. Офіційне тлумачення Конституції і законів / В. М. Шаповал // Право України . – 1999. – № 4. – С. 28–35.

231. Шаповал В. М. Політична і правова культура як фактор дії закону / В. М. Шаповал // Право України . – 1999. – № 1. – С. 4–14.

232. Шемшученко Ю. С. Юридична наука України на сучасному етапі / Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін // Правова держава . – К. : [б. в.], 2005. Вип. 16. – С. 5, 6.

233. Шемшученко Ю. С. До проблеми формування законодавчої політики в Україні / Ю. С. Шемшученко, О. Ющик // Право України . – 2005. – № 11. – С. 3–7.

234. Шершеневич Г. Ф. О чувстве законности. Публичная лекция от 10 марта 1897 г. / Г. Ф. Шершеневич. – Казань : Тим. Император. Ун-та, 1897. – 27 с.

235. Шершеневич Г. Ф. История философии права / Г. Ф. Шершеневич. – [2-е изд.] – СПб. : Бр. Башмаковы, 1907. – 593 с.

236. Шиндяпина М. Д. Стадии юридической ответственности : учеб. пособ. / М. Д. Шиндяпина. – М. : Кн. мир, 1998. – 168 с.

237. Шишко В. В. Стадії юридичної відповідальності / В. В. Шишко // Держава і право . – 2004. – № 10. – С. 18.

238. Шмелева Г. П. О конкретизации юридических норм, осуществляемой в связи с правоприменением / Г. П. Шмелева. – К. : Вища школа, 1983. – 210 с.

239. Экимов А. И. Категория «цель» в советском праве : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права» / А. И. Экимов. – Л. : [б. и.], 1988. – 20 с.

240. Экимов А. И. Политические интересы и юридическая наука / А. И. Экимов // Государство и право . – 1996. – № 12. – С. 3–10.

241. Экимов А. И. Справедливость и социалистическое право / А. И. Экимов – Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1980. – 120 с.

242. Юзьков Л. П. Верховенство Конституції і конституційність законів / Л. П. Юзьков // Правова система України: теорія і практика . – К. : Спілка юристів України, 1993. – С. 17–20.

243. Юридическая процессуальная форма: теория и практика / под общ. ред. П. Н. Недбайла, В. М. Горшенёва. – М. : Юридическая литература, 1976. – 279 с.

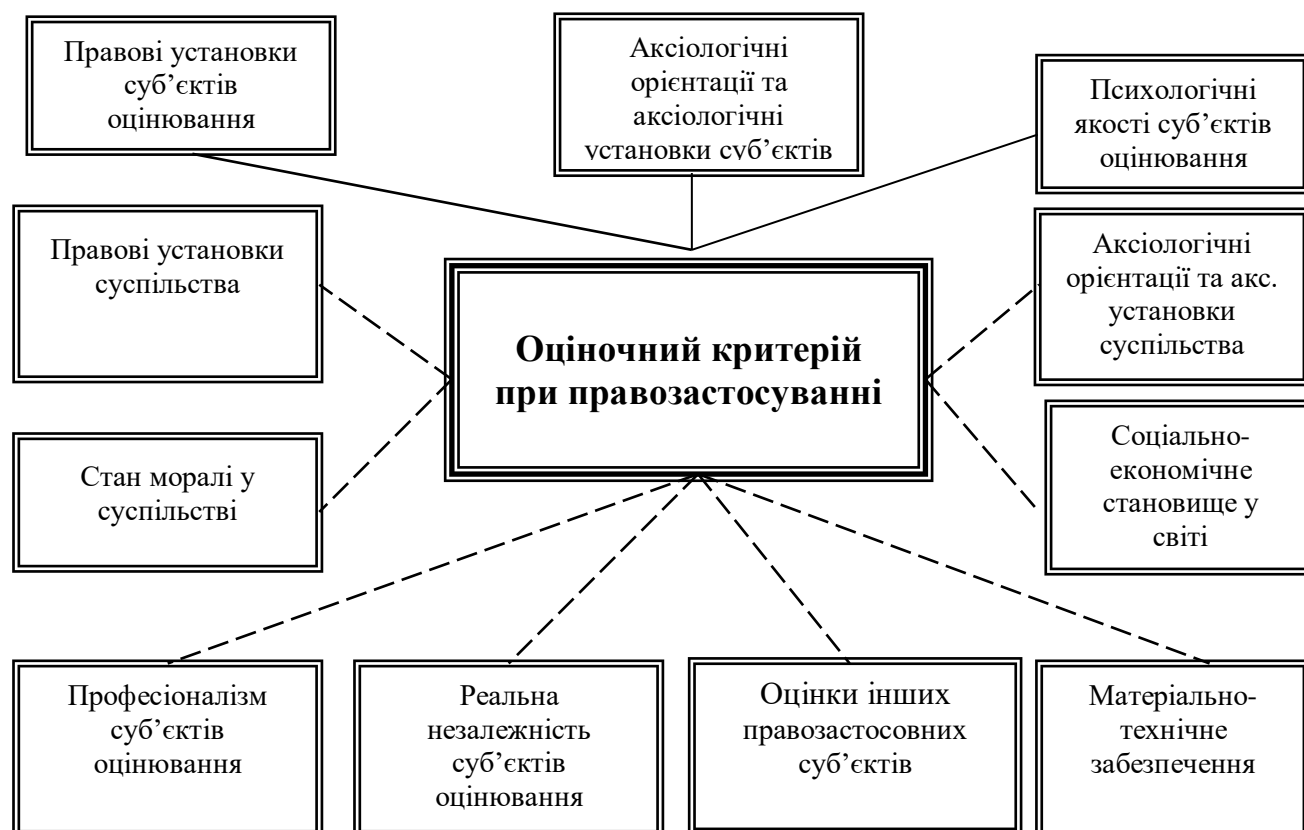
244. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 1: А–Г / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енциклопедія, Т. 1.: А–Г. – 1998. – 672 с.

245. Ющик О. В. Сутність законодавчого процесу: до методології визначення / О. В. Ющик // Право України . – 2005. – № 5. – С. 83–90.

246. Ющук І. П. Українська мова: підручник. — 3-тє вид. — К. : Либідь, 2006. – 640 с.

Додаток А

Елементи оціночного критерію та інші визначальні фактори оцінювання при застосуванні правових норм

----- елементи оціночного критерію;

- - - - фактори, що впливають на оціночний критерій (опосередковані елементи оціночного критерію) і у тій чи іншій мірі визначають результати оціночної діяльності при правозастосуванні; залежно від особливостей правозастосування вони можуть доповнюватись низкою інших факторів.

Додаток Б

Основні аспекти оціночної діяльності й оцінок при правореалізації

Оціночна діяльність при правореалізації	Суб'єкт оцінювання	Колективні (наприклад, громадські об'єднання); одноособові (наприклад, громадяни, службові особи); суб'єкти реалізації матеріальних норм; суб'єкти реалізації процесуальних норм
	Об'єкт оцінювання	Нормативно-правові акти (уповноважуючі, зобов'язуючі, забороняючі норми); правовий статус суб'єкта оцінювання; потреби та інтереси осіб, соціальних спільностей, суспільства; можливі наслідки втілення у життя вимог юридичних норм чи їх порушення; здатність наданих нормою повноважень забезпечити бажаний вплив у напрямках, встановлених правом (для процесуальних норм) тощо.
	Критерій оцінювання	В основі оціночного критерію при правореалізації лежать такі його елементи, як: аксіологічні орієнтації та установки суб'єктів оцінювання; правові установки суб'єктів оцінювання (обумовлені їхньою правосвідомістю та й правовою культурою суспільства загалом); психологічні якості суб'єктів оцінювання (у випадках, коли у ролі такого суб'єкта виступає індивід). Визначальні фактори оцінювання при правореалізації, як правило, відіграють допоміжну роль.
	Стадії оцінювання	З'ясування необхідності реалізації певних прав чи обов'язків, визначених юридичною нормою; пізнання основних положень правових норм, що регламентують ці дії, усвідомлення інтересів, пов'язаних з такими діями; порівняння значення наслідків реалізації цих норм із значенням неправомірних дій для суб'єкта; вибір пріоритетів і формування певного ставлення до юридичних норм та установок щодо їх реалізації.
Оцінка при правореалізації (характер, форми виразу, функції)	<p>Правореалізаційні.</p> <p>Характер: при позитивній – виконання зобов'язань, дотримання заборон; при негативній – навпаки. Форми виразу: фізична поведінки (дія чи бездіяльність) учасників правовідносин; та чи інша форма реалізації процесуальних норм. Функція: визначає основні напрями поведінки учасників правовідносин, діяльність суб'єктів правореалізації.</p>	

Додаток В

Елементи оціночного критерію та інші фактори при реалізації правових норм
(залежно від виду суб'єкта оцінювання)

Елементи оціночного критерію

Визначальні фактори оцінювання

ДОДАТОК Г
Види
порушень законності (правопорушень)
серед співробітників органів внутрішніх справ області

№ П/П	ПОРУШЕННЯ ЗАКОННОСТІ	2001	2002	2003	2004
1	РОЗБІЙ	-	-	-	-
2	ГРАБІЖ	-	-	-	-
3	КРАДІЖКА	-	-	-	-
4	НАВМИСНЕ ВБИВСТВО	-	-	-	1
5	ВБИВСТВО ПРИ ПЕРЕВИЩЕННІ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ	-	-	-	-
6	ТІЛЕСНІ УШКОДЖЕННЯ	-	-	-	-
7	ЗІВАЛТУВАННЯ	-	-	-	-
8	СПЕКУЛЯЦІЯ	-	-	-	-
9	ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ ЧИ СЛУЖБОВИМ ПОЛОЖЕННЯМ	-	-	-	1
10	ПЕРЕВИЩЕННЯ ВЛАДИ ЧИ СЛУЖБОВОГО ПОВНОВАЖЕННЯ	4	-	1	1
11	ХАЛАТНІСТЬ	-	-	-	-
12	ХАБАРНИЦТВО	-	-	-	-
13	СЛУЖБОВА ПІДРОБКА	-	-	-	-
14	СВІДОМИЙ НЕЗАКОННИЙ АРЕШТ, ЗАТРИМАННЯ ЧИ ПРИВІД	-	-	-	-
15	ПРИТЯГНЕННЯ СВІДОМОГО НЕВИННОГО ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	-	-	-	-
16	ПРИМУШЕННЯ ДАВАТИ СВІДЧЕННЯ	-	-	-	-
17	ХУЛІГАНСТВО	-	-	-	-
18	ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ДОРОЖНЬОГО РУХУ І ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ	-	-	-	-
19	ЗЛОЧИН З НАРКОТИКАМИ	-	-	-	-
20	ІНШІ ЗЛОЧИНИ	-	-	1	-

21	НЕЗАКОННЕ ЗАТРИМАННЯ	АДМІНІСТРАТИВНЕ	-	-	-	1
22	НЕЗАКОННЕ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	ПРИТЯГНЕННЯ ДО	-	-	-	2
23	НЕЗАКОННЕ ЗАТРИМАННЯ ПРИ ПІДОЗРІ В УЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ		-	-	1	4
24	НЕЗАКОННЕ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	ПРИТЯГНЕННЯ ДО	-	-	-	2
25	НЕЗАКОННИЙ АРЕШТ		-	-	-	-
26	НЕЗАКОННЕ ПРОВЕДЕННЯ РОЗШУКУ		-	-	-	-
27	НЕЗАКОННА ВІДОМА В ПОРУШЕННІ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ (ЯКЩО ПОТІМ МАТЕРІАЛИ НАПРАВЛЯЛИСЯ ДО СУДУ ЧИ ПРИПИНЯЛИСЬ ПО НЕ РЕАБІЛІТОВАНИХ МОТИВАХ)		-	-	-	9
28	ФАЛЬСИФІКАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ ПОПЕРЕДНЬОЇ ПЕРЕВІРКИ МАТЕРІАЛІВ, ДІЗНАННЯ, СЛІДСТВО	АДМІНІСТРАТИВНИХ	-	-	-	19
29	НЕЗАКОННІ МОТИВИ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДСТВА, ДІЗНАННЯ		-	-	-	-
30	ПОРУШЕННЯ СТРОКІВ ПЕРЕБУВАННЯ ПІД ВАРТОЮ		-	-	-	-
31	ПОРУШЕННЯ СТРОКІВ СЛІДСТВА, ДІЗНАННЯ		-	-	-	2
32	УКРИТТЯ ЗЛОЧИНУ ВІД ОБЛІКУ		-	-	-	12
33	ПЕРЕКРУЧЕННЯ СТАТИСТИЧНОЇ ЗВІТНОСТІ		-	-	-	1
34	НЕЗАКОННЕ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦЗАСОБІВ		-	-	-	-
35	НЕЗАКОННІ ДІЇ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ЗАТРИМАННЯ		-	-	-	-
36	НЕЗАКОННІ СТОСУНКИ З ЗАСУДЖЕНИМИ, ЗАТРИМАНИМИ		-	-	-	-
37	НЕЗАКОННЕ ВИКОРИСТАННЯ ФОРМ І МЕТОДІВ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, КОТРІ ПРИВЕЛИ ДО ПОРУШЕННЯ ПРАВ ГРОМАДЯН		-	-	-	-

38	КОРУПЦІЯ	-	-	-	3
	РАЗОМ:	4	-	3	58

Додаток Д

Результати аналізу матеріалів правозастосовної практики з метою визначення ролі онтологічного і аксіологічного пізнання у прийнятті правозастосовних рішень

Назва джерела матеріалів судової практики, що досліджувалась	Галузевий вид судової практики	Кількість проаналізованих справ	Кількість правозастосовних помилок	Помилки, обумовлені хибним пізнанням:		Помилки при застосуванні норм з поняттями:	
				Дооціночним (онтологічним)	Оціночним (аксіологічним)	Формально визначеними	Оціночними; найчастіше з такими як:
Практика судів України з кримінальних справ 2001-2005 рр.	Кримінально-правова	190/100%	182/95,8%	95/52,2%	87/47,8%	118/64,8%	64/35,2% "істотна шкода" – 19
	Кримінально-процесуальна	99/100%	98/98,9%	12/12,3%	86/87,8%	69/70,4%	29/29,6% "істотні суперечності" – 7 "істотні порушення" – 5
Цивільно-процесуальне право України: практика застосування 2002-2005 рр.	Цивільно-процесуальна	108/100%	103/95,3%	42/40,8%	61/59,2%	92/89,3%	11/10,7% "поширення відомостей, які принижують честь і гідність" – 6
Право України (2000-2005 рр.)	Цивільно-правова	96/100%	53/55,2%	29/54,7%	24/45,3%	41/77,4%	12/22,6%

